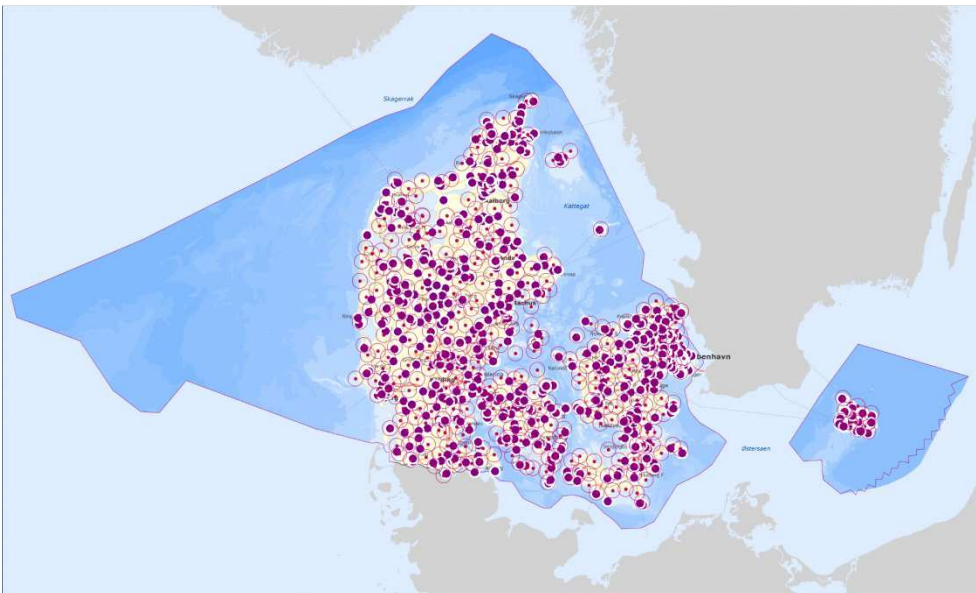

Den Kolde Krigs anlæg

Af Peer Henrik Hansen, Thomas Tram Pedersen og Morten Stenak

Baggrund	2
1. Indledning	4
2. Den Kolde Krigs anlæg i litteraturen	5
3. Omstilling til den moderne krig – 1864-1945	8
3.1 Mellemkrigsårene	8
3.2 2. Verdenskrig	9
3.3 Ny forsvarsordning	10
4. Dansk forsvarspolitik og indenrigspolitiske afvejninger	11
4.1 Danmark i den ideologiske øst-vest-konflikt	11
4.2 Danmark i NATO	12
4.3 Forsvaret i samfundsøkonomien	13
4.4 Værnepligt og forsvarsvilje	15
4.5 Det militære landskab	16
5. Danmark i et Warszawapagt perspektiv	20
5.1 Danmark som trussel	20
5.2 Efterretningskrigen	21
6. Danmark i en krig mellem øst og vest	23
6.1 Kystfronten og Jylland	24
6.2 Landgang på øerne	26
6.3 Brug af atomvåben	28
6.4 Krig i Nordatlanten?	28
6.5 Ændret strategi i 1980'erne	30
7. Systemerne i det danske koldkrigsforsvar	32
7.1 Totalforsvarets struktur	32
7.2 Det militære forsvar	35
7.3 De civile elementer i totalforsvaret	41
7.4 Politiet	43
7.5 Civilforsvaret	44
7.6 Det civile beredskab	46
7.7 Egenbeskyttelsen	49
8. Udvikling i teknologi og doktriner	50
8.1 Våbenhjælpen og genopbygningen af dansk forsvar, 1949-60	50
8.2 Integrationen med NATO, 1960-1970	50
8.3 Opbygningen af den nukleare kapacitet	51
8.4 Udviklingen af præcisionsvåben, 1965-91	52
8.5 Afspænding og fornyelse, 1970-79	53
8.6 Nyt forsvarskoncept og ny kold krig, 1979-89	54
9. Byggeri og arkitektur	56
9.1 Overvågning og kommunikation	56
9.2 Kommando og føring	59
9.3 Kampanlæg og baser	62
9.4 Uddannelse	65
9.5 Infrastruktur, transport og forsyning	67
9.6 Beskyttelse og civilt beredskab	73
10. Afslutning	78
11. Litteratur	80
Bilag 1	84
Bilag 2	87

Baggrund

Kulturstyrelsen gennemfører 2012-2013 projektet "Den Kolde Krigs anlæg". Indsatsens mål er at udpege koldkrigsanlæg og -områder af national betydning samt at arbejde for deres bevaring og bidrage til formidlingen.

Udpegningsarbejdet er foretaget af repræsentanter for Forsvarsministeriet, Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste, Beredskabsstyrelsen, Østsjællands Museum, Øhavsmuseet, Statens Forsvarshistoriske Museum, The Baltic Initiative and Network og Kulturstyrelsen. Desuden bidrager Færøernes Landsarkiv og Grønlands Nationalmuseum.

Denne redegørelse indgår som historisk baggrundsbeskrivelse og skal fremhæve væsentlige tolkninger og øvrige forhold, som arbejdsgruppen finder relevante for at kvalificere udvælgelsen. Der er ikke tale om en udtømmende forskningsmæssig udredning. Det er et forsøg på at skabe en forståelsesramme, der kan animere til yderligere undersøgelser og formidling af Den Kolde Krigs anlæg.

Vi opfatter Den Kolde Krig bredt som perioden mellem 1945 og 1991. Redegørelsen fokuserer primært på forståelsen af statslige og statsstøttede anlæg, som er opført eller har været brugt til militære eller civile formål under Den Kolde Krig.

Historiografien opridser den eksisterende, begrænsede forskning i Den Kolde Krigs anlæg. Dernæst redegøres for det danske forsvars anlægsmæssige organisering op til periodens begyndelse, for at belyse, hvilken bygningsmasse og militærstruktur, som den nye forsvarsopbygning måtte forholde sig til.

Danmark var forpost i NATO-alliancen med stor strategisk betydning som porten til Østersøen. Spørgsmålet om fredelig sameksistens og tilstedeværelsen af atomvåben fyldte meget i den indenrigspolitiske debat. I perioden udvikledes velfærdssamfundet med institutionsbygning, byspredning og affolkning af landet. Den Kolde Krigs indenrigspolitiske prioriteringer rummede også et regionalt udviklingsperspektiv.

Efterfølgende beskrives Danmark, Færøerne og Grønland i et NATO-perspektiv, med vægt på de væsentligste politiske og militærstrategiske forhold, som blandt andet medførte opførelsen af en række NATO-finansierede anlæg. Som modsætning redegøres for Warszawapagtens opfattelse af Danmark som trussel, de skiftende angrebsdoktriner og Danmark som krigsskueplads.

Selvom Den Kolde Krig aldrig blev varm på det europæiske kontinent, var der daglig kontakt med fjenden. Det skete indirekte ved spionage og efterretningsindhentning eller direkte ved provokerende aktioner, for at efterprøve hinandens overvågning og beredskab, især i lufrummet og på søterritoriet.

De nationale koldkrigsanlæg må også tolkes i en regional ramme som svar på de formodede angrebsplaner fra Warszawapagten. Det danske territorium mod Østersøen ville blive en kampzone. Hovedstaden gav særlige udfordringer i forhold til at beskytte centraladministrationen og befolkningen i Storkøbenhavn. Resten af landet var i forskelligt omfang beredt til mobilisering af forsvarsstyrker og retræte for civilebefolkningen.

Det danske totalforsvar byggede på en stor og kompleks organisering, hvor militære og civile myndigheder havde (mere eller mindre) veldefinerede roller i fredstid, krise og krig. Organiseringen og kommandovejene er afgørende for at forstå de enkelte anlæg og deres betydning for totalforsvaret.

Selve anlæggene – det fysiske udgangspunkt for den militære og civile virksomhed – blev bygget i tidens materialer, de fleste med tydelig, bombastisk funktionsfokus. Den arkitektoniske bearbejdning af de mange koldkrigsanlæg kan synes minimal. Men det stærkt, rationelle udgangspunkt har også givet muligheder for at tænke æstetikken ind i planlægning, materialevalg, skala og usynlighed.

Den Kolde Krig

Den Kolde Krig blev indledt i 1945, da 2. Verdenskrig sluttede og Europa blev befriet og delt af de Allierede. De følgende år valgte Danmark gradvist side i den gryende Øst-Vest-konflikt og cementerede allianceforholdet ved sin indtræden i Atlantpagten i 1949.

Den Kolde Krig sluttede efter 1989 med Berlinmurens fald. Tegningen af en ny verdensorden uden jerntæppe og våbenkapløb blev dog først helt tydelig i 1991 ved Sovjetunionens sammenbrud

Registreringen

Overblikket over Den Kolde Krigs anlæg i Danmark er skabt ud fra en samkørsel af eksisterende registreringer og lister af statslige og statsstøttede anlæg. Grundlaget er etableringslister fra Forsvarets Bygnings- og Etablisementstjeneste fra 1970, 1997 og 2011. Dertil kommer en liste over anlæg samlet af medarbejdere fra Beredskabsstyrelsens Museumsdepot og lister fra Farvandsvæsenet. Endelig er der suppleret med materiale om de kommunale kommandocentraler af bunkerentusiasterne Poul Holt Pedersen og Karsten Pedersen.

Den færøske liste over koldkrigsanlæg er udarbejdet af landsarkivar Samal Trondur Johansen. Den grønlandske liste er udarbejdet af museumsinspektør Jens Fog Jensen i samarbejde med arkitekt Inge Bisgaard og historiker Jens Heinrich. Registreringen og udpegningen af danske, grønlandske og færøske anlæg er således foregået som en parallel proces i dialog mellem de kulturhistoriske myndigheder i rigsfællesskabet.

Den samlede registrering af danske koldkrigsanlæg udgøres af ca. 1350 etableringer, knap 400 luftmeldeposter og godt 100 kommunale kommandocentraler. Dertil kommer selvstændige registreringer for Grønland og Færøerne. Etablisementerne indeholder ofte mange bygninger. En flådestation vil f.eks. optræde som ét etablering, selvom den dækker et stort område med mange bygninger, veje og kajanlæg.

Alle registrerede anlæg er klassificeret ud fra en funktionel typologi (se bilag 1), der er i princippet dækker alle koldkrigsanlæg. Men det er kun to tredjedele af anlægstyperne vi har en rimelig systematisk registrering af. Resten har vi ikke kendskab til, fordi der mangler nationalt overblik. Det gælder især det kommunale civile forsvar og den private beskyttelse.

Det statslige, og til dels det militære, perspektiv vil således være overrepræsenteret i udpegningsgrundlaget. Alligevel er det Kulturstyrelsens opfattelse, at materialet er anvendeligt som et solidt, men foreløbigt udgangspunkt. Opmærksomheden er nødvendig. Der skal sættes fokus på Den Kolde Krigs anlæg nu, mens der endnu er muligt at finde spændende, velbevarede og repræsentative byggerier rundt i landet.

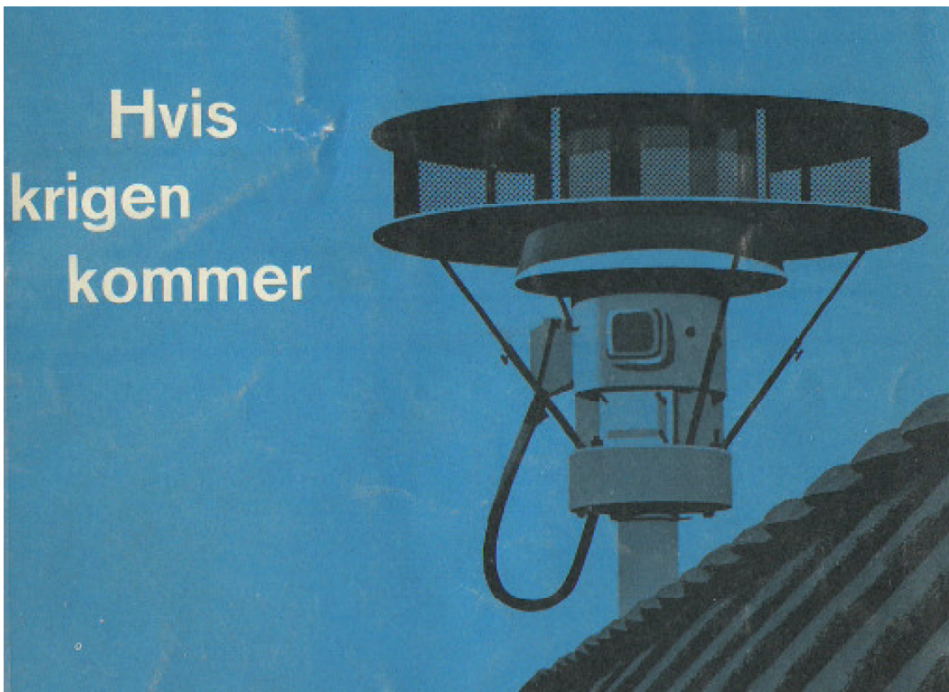
1. Indledning

Det var hver onsdag kl. 12.00, at danskerne for en kort stund blev mindet om, at Danmark var en frontlinjestat, og at Den Kolde Krig kunne risikere at blive varm på meget kort tid. Luftværns sirenerne var placeret på bygninger ud over hele Danmark og skulle kunne alarmere danskerne, hvis katastrofen var nær. En gang om ugen blev sirenerne testet, så man var sikker på, at de fungerede i tilfælde af en ny krig. For mange danskere blev denne ugentlige påmindelse om Den Kolde Krigs alvor en normalitet, som hurtigt blev glemt igen efter sirenens ophør, hvad enten der blev leget i skolegården, arbejdet på stilladserne eller drukket kaffe på plejehjemmet.

Påmindelsen var mere alvorlig for de danskere, som på forskellig vis gjorde tjeneste i forsvaret og andre institutioner, som skulle stå over for fjenden og nedkæmpe de Warszawapagtens styrker eller holde sammen på beredskabet i tilfælde af et angreb på Danmark.

Der er ingen tvivl om, at Den Kolde Krig har sat spor i flere generationers bevidsthed. Mens disse generationer med tiden vil forsvinde vil nogle af konfliktens fysiske spor, nemlig byggerierne, blive ved med at minde os om en væsentlig periode i nyere dansk historie, hvor den truende krig kastede skygger over danskernes hverdag og ændrede de fysiske rammer efter de krav, som truslen fra Øst og NATO-samarbejdet stillede til et dansk militært og civilt beredskab.

Den Kolde Krigs anlæg findes over alt i landet, men vi lægger ikke altid mærke til det. Mange installationer bruges endnu af forsvaret og kan derfor være svært tilgængelige. Andre er integreret i velfærdssamfundets institutionsbyggeri og kan kun ses, hvis man ved hvad man skal holde øje med. Endelig ligger der rundt i skove, i byrummet og ved kysterne såvel ydmyge som markante spor efter det omfangsrige totalforsvar. Den Kolde Krigs anlæg er etableret parallelt med velfærdssamfundets udvikling efter 2. Verdenskrig og kan derfor ikke forstås isoleret.

Forside af Statsministeriets husstandsomdelte pjese "Hvis krigen kommer" fra 1962, hvor borgerne informeres om truslen, beredskabet og mulighederne for egenbeskyttelse.

2. Den Kolde Krigs anlæg i litteraturen

Går man på jagt efter litteratur om militære bygningsværker fra tidligere perioder som middelalderen, Tysklandskrigene og Første Verdenskrig, finder man talrige eksempler på udgivelser.¹ Enkelte oversigtsværker favner bredt i fokus og temaer såsom Kulturarvsstyrelsens udgivelse om krigens spor i Danmark.² Inden for besættelsestidsforskningen finder man en række eksempler på værker, som beskriver de tyske byggerier i Danmark opført i perioden 1940 til 1945. Særligt fæstningsværkerne på Vestkysten har tiltrukket sig stor opmærksomhed, og flere af disse udgivelser er sågar oversat til engelsk og tysk.³

Samme interesse for Den Kolde Krigs bygningsværker herhjemme finder man imidlertid ikke endnu. Mens man i den udenlandske litteratur finder en del publikationer specifikt omhandlende koldkrigsanlæg⁴, er der ikke publiceret mange monografier, der beskriver danske koldkrigsbyggerier. Enkelte værker fokuserer på udvalgte anlæg såsom Regan Vest, mens andre fortæller om koldkrigsanlæg, bygningernes funktion og det daglige virke for mandskabet i form af personlige erindringer, beskrivelser af tjenesteenheder.⁵ Enkelte værker fokuserer på opbygningen af militær infrastruktur som følge af Den Kolde Krigs krav til det danske forsvar, og andre lader denne opbygning indgå i den overordnede fortælling om det danske forsvar under den kolde krig.⁶

I statslige udredninger og rapporter har man særligt inden for de seneste ti år fået koblet Den Kolde Krigs spionageaktivitet sammen med de byggerier og anlæg, som etableredes efter 1945.⁷ I enkelte hovedværker omtales danske koldkrigsbyggerier indirekte som eksempelvis forhandlingsobjekter eller mål for spionage. I Gads leksikon over Den Kolde Krig finder man adskillige eksempler på, hvordan Den Kolde Krigs fysiske spor har sat sig spor og har fundet vej ind i Den Kolde Krigs encyklopædi og er blevet en del af den bredere forståelsesramme.⁸

¹ Nedenstående oversigt er ikke fyldestgørende men skal udelukkende ses som et forsøg på at lave nogle illustrative og til dels repræsentative nedslag i den eksisterende litteratur for at vise dens udvikling over årene.

² Jørgen Skaarup: *Øhavets middelalderlige borge og voldsteder* (2005). Mette Bom (red.): *I Krigens Fodspor – forsvarsbyggerier i Danmark* (2010). Jens Ole Christensen (reds.): *Københavns Befæstning – til fædrelandets forsvar* (2012).

³ Se eksempelvis Bent Bogøe Anthonisen: *Hanstholm Fæstningen* (1985). Vibeke B. Ebert, *Atlantvolden - fra Nymindegab til Skallingen* (1992). Jens Andersen: *Atlantvolden - fra Agger til Bulbjerg* (1999). Niels Bundgård Christensen, Niels Bo Poulsen, Peter S. Smith: *Dansk arbejde - Tyske befæstningsanlæg* (1997). Svend E. Albrethsen, Jens Andersen og Ole Frantzen: *Kystartilleri i Danmark 1940-45* (2003).

⁴ Wayne D. Cocroft og Roger J. C. Thomas: *Cold War. Building for Nuclear Confrontation 1946-1989*. English Heritage (2003)

⁵ Poul Holt Pedersen og Karsten Pedersen: *Danmark dybeste hemmelighed* (2010). Arne Christensen: *Fra mosenøgle til datanet - Flyvevåbnets Signaltjeneste gennem et halvt århundrede* (1996). Tom Wismann: *Stevnsfort – Danmarks sidste fort* (1998). Ole Mortensøn: *Fortet og Den Kolde Krig* (2006). Henny Tønner Pedersen: *Stevnsfortet som arbejdsplads* (2006).

⁶ Hans A. Schrøder: *Det sku' vær' saa godt – Danmarks Luftforsvar under Den Kolde Krig* (2002). Finn Westergaard: *Fra ASTA til SKYLIGHT og GOTHAM* (2008). Forsvarskommandoen: *Ved forenede kræfter* (2000).

⁷ Dansk Institut for Internationale Studier (DIIS), *Danmark under Den Kolde Krig*, bd. 1-4 (2005). <http://www.koldkrigsudredningen.dk/>. PET-kommissionens beretning, bd. 1-15. <http://www.petkommissionen.dk/>

⁸ Poul Villaume: *Allieret med forbehold. NATO og Den Kolde Krig. En studie i dansk sikkerhedspolitik 1949-1961* (1994). Bent Jensen: *Bjørnen og haren. Sovjetunionen og Danmark 1945-1965* (1999). John T. Lauridsen, Rasmus Mariager, Thorsten Borring Olesen og Poul Villaume (red.): *Den Kolde Krig og Danmark* (2011).

Et vigtigt bidrag til at forstå den omstillingsproces, som Danmark stod over for efter 2. Verdenskrig, er Margit Bech Larsens magisterkonferens fra 2010 om den politiske og militære baggrund for koldkrigsforternes tilblivelse. Stevnfort og Langelandsfort kan ses som symboler på den ændrede situation, Danmark befandt sig i efter besættelsen og som et resultat af medlemskabet af Atlantpagten, hvor et mere aktivt forsvar i samspil med alliancepartnerne krævede ofre fra dansk side. Bech Larsens arbejde viser også med al tydelighed, at danske interesser og hensyn kom først, når der fra dansk side skulle tages beslutninger om, hvordan lukningen af Østersøen skulle gennemføres. Hele baggrunden for opførelsen af kampanlæggene på Stevns og Langeland skal ses som et (vellykket!) forsøg på at forpligte Atlantpagten til at deltage i forsvaret af Danmark i tilfælde af en krig. På den måde kædes Den Kolde Krigs anlæg sammen med den forsvars- og sikkerhedspolitiske dagsorden som skiftende danske regeringer forholdt sig til.⁹

Når man holder sig Den Kolde Krigs anlæg for øje, er det formentlig de nordatlantiske problemstillinger, der er bedst undersøgt. Særligt Grønland og Færøerne er blevet behandlet med fokus på den bygningsmasse, som Den Kolde Krig har ført til øerne, samt den politik som dansk og fremmed militær tilstedeværelse medførte. Grønland er ofte blevet beskrevet som følge af den amerikanske tilstedeværelse, fjernelse af lokalbefolkningen som følge af Thule-basens oprettelse og spørgsmålet om atomvåben på Grønland.¹⁰

Rapporten *Føroyar í kaldakrígnum* (Færøerne i den kolde krig) blev udfærdiget på opdrag fra det færøske lagting med henblik på at "give et helhedsbillede af Færøernes sikkerhedspolitiske situation under den kolde krig, herunder øernes militære forhold, situation og sikkerhedsspørgsmål samt af de politiske aspekter af de militære anlæg." Som det ses af rapportens kommissorium blev militære anlæg specifikt inddraget i undersøgelsen, og det blev da også konkluderet, at Færøernes strategiske betydning kunne aflæses af de NATO-anlæg og amerikanske anlæg, som i løbet af den kolde krig blev etableret på Færøerne som resultat af dansk-amerikanske aftaler. Denne konklusion støttes af rapporten *Føroyar undir kaldakrígnum* (Færøerne under den kolde krig), hvori det hedder, at der ikke er "tvivl om, at den vestlige forsvarsalliance tillagde Færøernes strategiske position i Nordatlanten en væsentlig betydning", et udsagn der forklares ud fra blandt andet Færøernes rolle som baseområde og hjemsted for NATO-anlæg og amerikanske anlæg.¹¹

Den militære efterretningsvirksomhed efter 1945 var betinget af omfattende anlægsprojekter, og disse finder man beskrevet i forskellige værker med fokus på Forsvarets Efterretningstjeneste. Detaljerede beskrivelser af eksempelvis FEs lyttestationer kan i sagens natur ikke fremlægges, da anlæggenes funktion og opbygning den dag i dag er hemmeligholdt. Ikke desto mindre finder man flere værker, hvori netop etableringen af efterretningstjenesternes anlæg beskrives.¹²

⁹ Margit Bech Larsen: *Mellem Afskrækkelse og Symbolforsvar – den politiske og militære baggrund for opførelsen af Stevnfort og Langelandsfort 1945-1954. Et casestudie i danske forsvars- og alliancepolitik*. Magisterkonferens fra Københavns Universitet (2010).

¹⁰ Nikolaj Petersen (SNU), *Grønland i global sikkerhedspolitik* (1992). Dansk Udenrigspolitisk Institut (DUPI), *Grønland under Den Kolde Krig* bd. I-II (1997). Det Sikkerheds- og Nedrustningspolitiske Udvalg (SNU), *Flådestrategier og Nordisk Sikkerhedspolitik* bd. I-II, (1986).

¹¹ Sámal Tróndur Finsson Johansen, *Færøerne under Den Kolde Krig - de militære installationer* (1999).

<http://logting.elektron.fo/logtingsmal/logtingmal99/ymist%20tilfar/kalda%20kriggid.stfj.htm>. Bent Jensen, *Føroyar í kaldakrígnum, Færøerne under Den Kolde Krig* (1945-1991) (2004).

<http://www.tinganes.fo/ew/media/Skjøl/Útgávur/Føroyar%20undir%20kalda%20kr%C3%ADgnum%201945-1991,%202004.pdf>

¹² Wilhelm Christmas-Møller, *Obersten og Kommandøren – Efterretningstjeneste, sikkerhedspolitik og socialdemokrati 1945-55*, (1995). Hans Davidsen-Nielsen, *Spionernes krig. Historien om Forsvarets*

Deciderede undersøgelser af Den Kolde Krigs anlæg i Danmark er der ikke mange af, ligesom der endnu ikke er lavet omfattende og tilbundsgående undersøgelser af det civile beredskab og dets samspil med de militære og politiske systemer i samme periode.¹³ Der er med andre ord stadig mange forskningsmæssige huller, der skal udfyldes, før vi kan begynde at se konturerne af den fyldestgørende fortælling om Danmark under Den Kolde Krig. Et af hullerne handler netop om de militære og civile anlæg, som etableredes som en konsekvens af den ideologiske konflikt mellem Øst og Vest.

Efterretningstjeneste, (2008). Bob Ramsing, *Den Hemmelige Tjeneste* (1980). Bo Elkjær og Kenan Seeberg, *Gåden om Echelon* (2002).

¹³ En undtagelse er forskningsprojektet "Den Kolde Krigs kulturspor", som foregik 2007-2008 på Statens Forsvarshistoriske Museum, <http://sfhm.dk/form/kold5.htm>

3. Omstilling til den moderne krig – 1864-1945

Danmark blev mindre og mindre i en større og større verden. Krigen med Preussen og Østrig om kontrollen med Slesvig og Holsten i 1864 understregede, at Danmark var en lille stat blandt de stadigt større og stærkere europæiske aktører. Mod slutningen af 1800-tallet stod det klart, at dansk sikkerhedspolitik skulle balanceres mellem stormagternes interesser i adgang til Østersøen, og at den danske væbnede neutralitet næppe ville kunne afholde stormagter som England, Rusland og ikke mindst det nye store Tyskland fra eventuelt at angribe og besætte landet for at sikre gennemsejlingen af de danske farvande. Dansk forsvar blev derfor yderligere indrettet efter, at Danmark på grund af sin strategiske placering kunne blive en krigsskueplads i et opgør mellem stormagterne, snarere end selv at blive én af de centrale aktører. Man forventede derfor heller ikke at kunne holde dansk territorium i tilfælde af en krig, og det militære forsvar blev med opførelsen af Københavns Befæstning indrettet efter at kunne sikre statens overlevelse længe nok til, at andre stormagter ville intervenere. Det var et eksistensforsvar, som skulle sikre Danmarks overlevelse som nationalstat i en moderne krig mellem stormagter, som kunne indsætte hære og flåder af en hidtil uset størrelse udrustet med moderne, industrielt fremstillede våben. Det var dog samtidig en måde at indrette forsvaret på, som ville lægge størstedelen af landet åben for en fjende, og planen mødte derfor massiv indenrigspolitisk modstand og blev gennemført i en bitter strid mellem rigsdagens partier.

Samtidig med opførelsen af Københavns Befæstning skete der en massiv militærteknologisk udvikling med udviklingen af nye og langt mere effektive våben, som takket være moderne industri kunne fremstilles i kolossale antal. Mange af disse våbentyper; f.eks. maskingeværet og moderne riflede bagladekanoner var tænkt ind i befæstningen, men udviklingen i våbnevis rækkevidde og slagkraft skete med en rivende fart, og befæstningen blev på mange områder teknologisk og operativt forældet i takt med at den blev bygget.

Den danske sikkerhedspolitik og evne til at gennemføre en væbnet neutralitet i forbindelse med en moderne storkonflikt blev for alvor sat på prøve under 1. Verdenskrig. Ved krigsudbruddet i 1914 indkaldte man ca. 60.000 soldater til en sikringsstyrke. Af disse blev 50.000 mand sendt til hovedstaden for at bemane befæstningsringen omkring København. Neutraliteten var mere pragmatisk end konsekvent, og Danmark indvilgede efter tysk pres i at minere de danske farvande og derved hindre den britiske flåde i at trænge ind i Østersøen. Også den "danske front" udviklede sig til en stillingskrig mellem de krigsførende. At Danmark på denne måde undslap at blive inddraget i krigshandlingerne, skyldtes således ikke den tyske og britiske respekt for den væbnede danske neutralitet og befæstningen, men snarere at de to magter havde sat hinandens flåder skakmat. Hverken fra tysk eller britisk side vurderes Danmark som et mål i sig selv, og en tysk angrebsplan mod landet i 1917 havde således heller ikke til formål at sikre tysk herredømme over dansk territorium men at sikre vejen til eventuelle flådebaser i Norge, som var vitale for den tyske flådes mulighed for at føre krig på verdenshavene.¹⁴

3.1 Mellemløstidsårene

Allerede i starten af 1919 sendte hæren en besigtigelseskommission til verdenskrigens slagmarker i Frankrig og Belgien for at lære af de krigsførende magters operative erfaringer og for at vurdere effekten af moderne våben. Kommissionens konklusioner var klare; artilleriets udvikling, styrkernes mobilitet med motorkøretøjer og brugen af fly gjorde Københavns Befæstning håbløst forældet. Befæstningen blev derfor nedlagt i 1920, og selvom forsvaret beholdt de fleste af områderne, faldt langt de fleste af befæstningsanlæggene hurtigt hen.

Københavns Befæstning

Københavns Befæstning blev opført som en befæstningsring rundt om København, som dels skulle sikre mod en fjendtlig landgang og indtagelse af byen. Primært skulle befæstningen dog forhindre et fjendtligt bombardement af de centrale dele af byen med artilleri.

Anlagt: 1865-1916

- Til søsiden mod øst blev anlagt 10 søforter, heraf 3 som kunstige øer.
- Til landsiden mod vest blev anlagt en 16 km lang vold med kanonbatterier.
- Mod nord blev anlagt 5 kanonforter, og der blev forberedt store oversvømmelser ved hjælp af åer og kanaler.
- Mod syd blev anlagt en række mindre kanonbatterier.

Under 1. Verdenskrig blev befæstningen bemandede med 50.000 indkaldte soldater og udvidet med yderligere fremskudte stillinger mod vest og syd.

¹⁴ Jens Ole Christensen (red.): *Københavns Befæstning. Til fædrelandets forsvar* (2012)

I mellemkrigsårene forfulgte man fra dansk side fortsat en væbnet neutralitetspolitik, men efter at være sluppet helskindet gennem 1. Verdenskrig, med reduktionen af den tyske trussel og med udsigten til omkostningerne ved en gennemgribende modernisering af dansk forsvar var der begrænset politisk vilje til at opretholde et stort og moderne dansk forsvar. I stedet vurderedes det som tilstrækkeligt at have en styrke, som kunne markere den danske neutralitet snarere end at opretholde den. Moderniseringen gik derfor langsomt, og der blev kun i meget begrænset omfang udviklet og introduceret nye doktriner og våbentyper i forsvaret. Det strategiske fokus skiftede dog fra et eksistensforsvar af hovedstaden, og forsvaret blev i højere grad flyttet ud i landet og blev mere mobilt.

Udflytningen af særligt hærens styrker var allerede blevet indledt i tiden op til 1. Verdenskrig og fortsatte i mellemkrigsårene med introduktion eller fornyelse af en række nye garnisoner rundt om i landet. Der var tale om et endeligt opgør med de traditionelle bykaserne, som ikke levede plads til en moderne styrke med langt flere køretøjer og tunge våben. Der var brug for garager og større øvelsesanlæg, og de nye kaserne blev opført udenfor bykerne. Denne nye garnisonsstruktur holdt sig langt op i Den Kolde Krig, og de fleste af disse nye kaserne er stadig i brug eller er blevet afhændet siden midten af 1990'erne.¹⁵

3.2 2. Verdenskrig

Det var altså et dansk forsvar, der kun i begrænset omfang var omstillet til den moderne krig, som den 9. april 1940 skulle markere den væbnede danske neutralitet overfor den tyske besættelsesmagt. Modstanden blev tilsvarende symbolsk, og selvom det danske forsvar kunne have ydet en mere omfattende militær modstand, var den tyske styrke overlegen i størrelse, udrustning og doktriner.

Den tyske besættelse var motiveret af et tysk strategisk behov for at sikre adgangen til Norge og passagen til og fra Østersøen. Dette strategiske behov blev et grundvilkår i hele den tyske besættelse 1940-45. Besættelsen fik samtidig andre strategiske perspektiver for tyskerne, som kom til at afspejle sig i sammensætningen og placeringen af de tyske styrker:

Sikring af adgangen til Norge med skib gennem de danske farvande og med tog til udskibningshavnene i Århus og Frederikshavn.

Sikring af adgangen til Østersøen gennem minespærringer og kanonfortet i Hanstholm.

Anvendelse af Danmark som en del af det tyske luftforsvar med opbygning af radarvarsling og anlæg af flyvepladser i bl.a. Skrydstrup, Tirstrup, Karup, Aalborg, Vandel, Beldringe og Værløse.

Anvendelse af dansk territorium til genopfriskning og uddannelse af styrker med indkvartering i eksempelvis Oksbøl og i danske garnisoner (fra 1943 også på Sjælland).

Etablering af et befæstet invasionsforsvar med op imod 9.000 befæstningsanlæg særligt langs den jyske vestkyst og i et vist omfang ved de indre danske farvande.

Den tyske besættelse medførte en omfattende udvikling af den militære infrastruktur i landet med opførelsen af mere end 10.000 bygningsanlæg rundt om i landet og særligt i Jylland. De tyske byggerier gav samtidig en massiv militær tilstedeværelse i områder, hvor der ikke tidligere havde været stationeret soldater og var afgørende med til at præge samfundslivet i disse områder og gøre besættelsen og krigen synlig og mærkbar for alle i de berørte områder.¹⁶

Garnisoner i mellemkrigsårene

I perioden 1920-40 blev der etableret en række nye garnisoner rundt om landet som led i moderniseringen af forsvaret. Kommunerne havde stadig en vis pligt til at indkvartere garnisonerne, og hovedparten af de nye kaserne var derfor opført for kommunale midler.

Garnisonsbyer:

Aalborg
 Viborg (kaserne 1920)
 Randers (kaserne 1938)
 Århus (flere kaserne)
 Fredericia
 Varde
 Haderslev
 Sønderborg
 Tønder
 Odense
 Slagelse
 Næstved
 Vordingborg
 Ringsted
 Holbæk
 Roskilde
 Sandholm
 Værløse
 København
 Rønne
 Høvelte (Allerød)

Den tyske styrke i Danmark

Den tyske hær havde gennem krigen en styrke på ca. 80.000 mand stående i Danmark, hvoraf mindre end halvdelen dog var umiddelbart kampduelige. Hertil kom knap 15.000 mand fra Luftwaffe og 20.000 mand fra marinen. Ved krigsafslutningen var der yderligere næsten 85.000 sårede i landet.

Denne enorme styrke var indkvarteret i danske kaserne, i tyske lejre men også på skoler og i private hjem.

Det blev i 1945 anslået, at tyskerne efterlod ca. 750.000 tons udrustning og ammunition i Danmark, hvoraf hovedparten blev destrueret som britisk krigsbytte.

¹⁵ Michael H. Clemmesen i Ole L. Frantzen (red.): *Danmarks Krigshistorie 700-2010*, bind 2(2010)

¹⁶ Jens Andersen: *Tysk invasionsforsvar i Danmark 1940-45* (2000)

Det blev den tyske besættelsesmagt, der for alvor kom til at introducere den moderne krig i Danmark med alt, hvad den indebar. Danmark fik samtidig en rolle som en fremskudt post indenfor rammerne af et langt større strategisk perspektiv, og det blev i vid udstrækning den samme rolle, som Danmark kom til at spille i NATO-sammenhæng i de kommende fire årtier.

3.3 Ny forsvarsordning

I sensommeren 1945 nedsattes den såkaldte besigtigelseskommission, som fik til opgave at se nærmere på de danske kystbefæstningsanlæg. Kommissionen gjorde dog mere end som så. I 1946 kom den med anbefalinger om, hvordan den fremtidige forsvarspolitik burde indrettes. Danske og udenlandske erfaringer pegede i retningen af, at den danske forsvarsfront frem over skulle rettes mod sydøst, og at stationære installationer på Langeland og ved Stevns kunne få afgørende betydning i forsvaret af Danmark. Sovjetunionen havde overtaget Tysklands historiske rolle som truslen mod Danmarks sikkerhed, og derfor var det vigtigt at etablere militære installationer, der på forskellig vis kunne beskytte Danmark i tilfælde af et angreb fra Øst.

Besigtigelseskommissionen kom med en klar tilkendegivelse af, hvem fjenden var. Nøjagtigt som efterretningstjenesten havde gjort i det skjulte ved at etablere et omfattende og hemmeligt samarbejde med amerikanerne rettet mod fjenden i Øst. Men det var for farligt at melde så klart ud, og det kunne opfattes som en provokation mod sovjetisk side. Derfor blev kommissionens anbefalinger lagt i skuffen indtil Danmark var bedre sikret mod angreb.¹⁷

Såvel VK-regeringen som den socialdemokratiske efterfølger fulgte i slutningen af 1940'erne et spor, som pegede tilbage mod en ny form for neutralitet baseret på nøgleord såsom brobygningspolitik og ikke-blok-politik. Politikerne valgte således i de første efterkrigsår at se bort fra de militære anbefalinger og holde fast i en politisk kurs, der placerede Danmark midt imellem stormagterne uden egentlige allierede. Året 1948 bød på en række ubehagelige episoder, der på forskellig vis satte den danske politik under pres. Kommunisternes magtovertagelse i Tjekkoslovakiet, en sovjetiske henvendelse til Finland samt rygter om kommunistiske kupforsøg i blandt andet Danmark førte herhjemme til et forhøjet militært og politimæssigt beredskab, der angiveligt havde til formål at sikre landet mod en sovjetisk invasion og et kommunistisk forsøg på en magtovertagelse.¹⁸

¹⁷Margit Bech Larsen (2010). For efterretningstjenesternes samarbejde, se Peer Henrik Hansen: *Da Yankee'erne Kom Til Danmark* (2008).

¹⁸Poul Villaume (1994). Poul Villaume og Torsten Borring Olesen: *I Blokdelingens Tegn – Dansk Udenrigspolitisk Historie* (2005), Peer Henrik Hansen og Jakob Sørensen: *Påskekrisen 1948* (2000).

4. Dansk forsvarspolitik og indenrigspolitiske afvejninger

Udviklingen i det danske militære og civile forsvar gennem Den Kolde Krig foregik ikke isoleret og kan ikke kun ses i udviklingen af det rent militære trusselsbillede i perioden. Udviklingen var i høj grad også et billede på den generelle samfundsudvikling, på synet på det moderne samfunds udvikling og de mange sikkerheds- og indenrigspolitiske og ikke mindst økonomiske hensyn, som kendetegnede udviklingen i Danmark efter 2. Verdenskrig.

I det følgende gennemgås en række af de indenrigspolitiske, sociale, økonomiske og ideologiske udviklingsstræk, som sammen med øst-vest-konflikten var med til at karakterisere udvikling af forsvaret i det moderne danske samfund.

4.1 Danmark i den ideologiske øst-vest-konflikt

Danmark var isoleret set en lille spiller i Den Kolde Krig, og det var i langt højere grad de nære ting i konflikten mellem øst og vest, der motiverede de danske aktører, end det var de helt overordnede geostrategiske hensyn. Ikke desto mindre spillede de ideologiske modsætninger mellem kommunisme og en totalitær samfundsform på den ene side og det demokratiske samfund på den anden side en helt central rolle for Danmarks stilling i konflikten.

Den Kolde Krig blev på mange måder en ny kulmination af en værdikonflikt, som tog sit udgangspunkt i den samfundsudvikling, som Danmark havde gennemgået siden midten af 1800-tallet med en stigende industrialisering og urbanisering, som skabte et nyt socialt og demografisk danmarkskort. Perioden havde introduceret forskellige bud på, efter hvilke ideologiske principper det moderne Danmark skulle indrettes; fra en national eller liberalistisk model til en socialdemokratisk eller kommunistisk international samfundsorden. Disse modsætninger blussede op med afslutningen på 1. Verdenskrig og den Russiske Revolution og kom til at præge tiden op til 2. Verdenskrig. Besættelsen gav en ny national konsensus mellem parterne i kampen mod et helt andet bud på en samfundsorden; den fascistiske. Men da det fra 1944 stod klart, at Tyskland og fascismen ville forsvinde som en magtfaktor gav det fornyet kraft til diskussionen om, hvordan det moderne Danmark skulle indrettes. På den ene side stod de statsbærende partier; de konservative, venstre, de radikale og socialdemokraterne, som ønskede at fastholde en national, demokratisk samfundsform i tæt tilknytning til Vesteuropa og USA, og på den anden side stod kommunisterne, som ønskede et kommunistisk indrettet samfund, hvor Sovjet ville stå som garanten. 2. Verdenskrigs afslutning gav alle parter nyt håb om at kunne indpasse Danmark i en ny international samfundsorden.¹⁹

Det var i dette helt grundlæggende ideologiske og værdimæssige modsætningsforhold, at Danmark i tiden efter 2. Verdenskrig og gennem hele Den Kolde Krig løbende forsøgte at indpasse sig i den nye bipolare verden. Der var blandt de statsbærende partier en klar konsensus om, at kommunismen i øst var den største trussel mod Danmark, og det var derfor tilsvarende klart for hovedparten af Folketingets partier, at Danmark skulle orientere sig mod vest for at kunne opnå en sikkerhedspolitisk garanti i konflikten mellem de nye supermagter. Danmark blev dermed ikke kun inddraget i øst-vest-konflikten, men kom til at tage aktivt del i konflikten.

Øst-vest-konfliktens omfang og karakter gjorde samtidig den enkelte borger til aktør i konflikten. Truslen om en altomfattende krig betød en trussel ikke bare for samfundsordenen, men også for den enkelte, og sammen med forsvarets omfang og synlighed i samfundslivet samt den økonomiske belastning blev den løbende og aktive forsvarsdebat et betydeligt indenrigspolitisk tema for den enkelte borger.

¹⁹ Se eksempelvis Kristine Midtgaard: *Småstat, magt og sikkerhed. Danmark og FN 1949-65* (2010) og Poul Villaume og Torsten Borring Olesen (2005).

4.2 Danmark i NATO

I april 1949 underskrev Danmark Atlantpagten og brød dermed en hundrede år lang tradition for neutralitet. Indlejret i traktaten var den såkaldte musketer ed, som gjorde et angreb på et enkelt medlemsland til et angreb på hele alliancen. Medlemskabet syntes at sikre, at et sovjetisk angreb på Danmark kunne forventes besvaret af et vestligt modangreb med USA i spidsen. Og med den sikkerhed, som alliancen umiddelbart gav Danmark, kunne man fra dansk side genoptage nogle af de ideer og anbefalinger, som besigtigelseskommissionen var kommet med år forinden. En af disse anbefalinger var etableringen af stationære militære anlæg på strategisk vigtige placeringer.

I tilfælde af krig var det ikke realistisk at tro, at det danske forsvar i begyndelsen af 1950'erne kunne holde stand mod en sovjetisk invasion. Der var behov for forstærkninger udefra. Men NATO havde imidlertid ikke de fornødne styrker til at sætte ind i Danmark. NATO ville have store problemer med at holde en forsvarslinje langs Rhinen, hvilket betød, at Danmark i realiteten lå på den forkerte side af den linje, som man fra NATO's side forventedes at kunne holde i tilfælde af et angreb fra Øst. Inden for NATO vidste man, at der var fordele ved at holde Danmark, og det blev da også i interne skrivelser bemærket, at Danmark var nøglen til Østersøen. Men da man ikke havde styrkerne til at undsætte danskerne, måtte der udtænkes andre løsninger.

Det havde været foreslået, at en spærring af Østersøen kunne gennemføres fra Norges sydvendte kyst og ned til den nordlige del af Jylland, sådan som tyskerne havde gjort det under 2. Verdenskrig. I danskernes øjne betød dette forslag blot en yderligere afskrivning af et eventuelt forsvar af Danmark, og derfor måtte forsvarslinjen rykkes langt mod syd.

Som en konsekvens af de bristede illusioner om alliancens evne til at sikre Danmark mod en invasion påbegyndte man fra dansk side i begyndelsen af 1950'erne byggeriet af Stevnfort og Langelandsfort, som skulle være med til at sikre NATO's fortsatte interesse i at forsvare dansk territorium. Anlæggene skulle lukke for gennemsejlingen af danske farvande primært gennem Øresund og Storebælt, og her kom Langelandsfortet og Stevnfortet til at udgøre centrale knudepunkter i den forsvarslinje, som indikerede, hvorfra fjenden ventedes at komme. Udover de stationære anlæg skulle farvandene mineres, så fjendens skibe og ubåde ikke kunne komme ud af Østersøen. Forterne skulle forsvare en sådan udlægning af miner.²⁰

Som det vil fremgå nedenfor, indgik Danmark fra Den Kolde Krigs begyndelse i østmagternes militære planlægning for en eventuel krig mellem Øst og Vest. Danmark skulle besættes og kontrolleres, så ind- og udsejling af Østersøen – og derved også den videre vej til Nordsøen og Atlanterhavet – kunne gennemføres af østmagterne uden problemer. Dette var Danmark bevidst om og forsøgte – ligesom Norge gjorde det – at tale sin egen sag blandt partnerne i NATO med henblik på at få alliancen til at øge fokus på det danske (og norske) område.²¹

Op gennem Den Kolde Krig fik Nordatlanten en stigende strategisk betydning og supplerede nu Østersøen som et område, hvor Danmarks stilling var af en vis betydning. Grønlands betydning i det strategiske spil mellem USA og Sovjetunionen var ikke de danske politikere ubekendt, og Grønland indgik aktivt i overvejelserne om sikringen af Danmark og Vesten. Amerikanernes tilstedeværelse havde siden 2. Verdenskrig sikret Danmarks skiftende danske regeringer mulighed for at fastholde en amerikansk interesse i sikringen af danske områder. Under hele Den Kolde Krig var det forventet, at Grønland ville blive passeret af bombefly og strategiske atommissiler i tilfælde af en krig, og amerikanerne havde da også atombævnede fly på Grønland klar til at overflyve Sovjetunionen. Også Færøerne gav mulighed for at lade den vestlige alliance få et punkt, hvorfra man via radar-, navigations- og kommunikationsstationer kunne følge

²⁰ Poul Villaume (1994). Poul Villaume og Torsten Borring Olesen (2005). Margit Bech Larsen (2010).

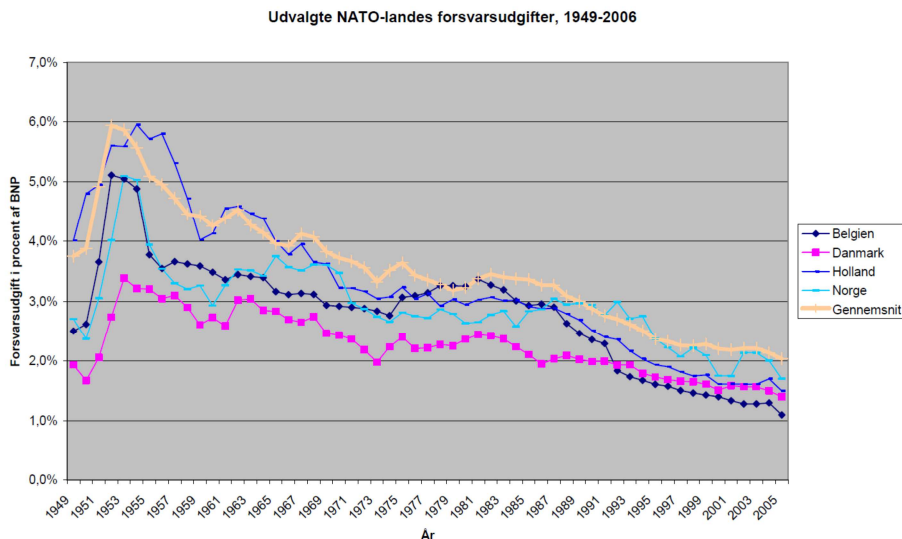
²¹ Helge Ø Pharo og Knut Einar Eriksen, *Kald krig og internationalisering 1949-1965* (1997).

aktiviteterne i Atlanten på tætteste hold, hvorfor der blev opført flere anlæg på Færøerne. Såvel Grønland som Færøerne oplevede ligesom Island en NATO-tilstedeværelse, som markant ændrede karakter efter murens fald.²²

4.3 Forsvaret i samfundsøkonomien

Forsvaret var generelt et politisk tema gennem hele perioden. Ikke bare det principielle spørgsmål omkring Danmarks sikkerhed, men i høj grad også spørgsmålet om hvad det måtte koste, blev igen og igen genstand for diskussioner i folketingsalen og blandt vælgerne. Og spørgsmålet omkring økonomien og forsvarsudgifterne blev en konstant anstødssten til diskussioner mellem Danmark og NATO.

Efter Danmarks indtræden i NATO blev forsvarsbudgetterne øget betydeligt i forhold til niveauet før og umiddelbart efter 2. Verdenskrig. Der skulle foretages enorme investeringer i materiel og byggeri og i at få etableret forsvarets nye struktur, og i årene 1952-55 fordobledes forsvarsbudgettet fra 150 til 300 millioner kroner årligt for at få den militære struktur på plads. Hertil kom investeringerne i fornyelsen af det civile beredskab, som tilsvarende krævede meget store investeringer. Endeligt blev dansk forsvar hjulpet betydeligt på vej af den omfattende våbenhjælp, som Danmark modtog, men våbenhjælpens sammensætning og karakter var samtidig med til yderligere at kræve investeringer i byggerier og anlæg, som skulle sætte dansk forsvar ind i NATO's struktur.

Figur: Udvalgte NATO-landes forsvarsudgifter i % af BNP. Fra Ringsmose (2007).

Under Den Kolde Krig var de direkte forsvarsudgifter størst i perioden 1952-1970 og udgjorde 2,5 til 3 % af Danmarks BNP med top i 1954 på 3,4 %, hvilket skyldes de omfattende omstruktureringer i det danske forsvar og i NATO. Da samfundsøkonomien i den samme periode voksede betydeligt, var der dog reelt tale om en stadig stigning i de direkte forsvarsudgifter. Fra 1970 og frem til murens fald var niveauet lidt lavere, svarende til 2 til 2,5 % af BNP, og siden 1991 er andelen faldet en smule hvert år og udgjorde 1,5 % i 2006.²³

De danske forsvarsudgifter blev i starten af 1960'erne og tilsvarende i starten af 1970'erne øget, hvilket skyldtes omstruktureringer, byggeri og nationale anskaffelser af materiel. Stigningen fra 1973 skyldtes samtidig øgede lønomkostninger til det stadig mere

²² DUPI, *Grønland under Den Kolde Krig* (1997). SNU, *Flådestrategier og Nordisk Sikkerhedspolitik* (1986).

²³ Jens Ringsmose: *Danmarks NATO-omdømme. Fra Prügelknabe til duks* (2007), s.6

professionaliserede forsvar. I sidste halvdel af 1980'erne reduceredes omkostningerne gradvist, hvilket dels afspejlede de generelle konjunkturer og dels var et udtryk for den stigende danske skepsis overfor NATO og grundlaget for øst-vest-konflikten.

Danmarks forsvarsrelaterede udgifter var dog gennem hele perioden væsentligt mindre end andre landes. Sverige lå med et militært udgiftsniveau på ca. 3 % og USA med ca. 5,5 % af BNP langt over det danske niveau. Danmark var således også under et stadigt pres fra USA og ikke mindst partnerne i NATO om at øge forsvarsbevillingerne, og spørgsmålet var særligt gennem 1970'erne og ikke mindst under 1980'ernes økonomiske krise et betydeligt stridsspørgsmål indenrigspolitisk og i Danmarks relationer til NATO.

	Forsvarsudgifter Mill. USD	Forsvarsudgifter USD pr. indbygger	Forsvarsudgifter % af BNP
Sovjetunionen	33.056	134	5,7
Østtyskland	2.032	119	5,3
Sverige	1.722	211	3,4
USA	79.500	377	6,4
Danmark	551	113	2,3

Tabel: Forsvarsudgifter i udvalgte lande 1974²⁴

Forskningen har kun i begrænset omfang undersøgt de samlede omkostninger ved Danmarks militære og civile beredskab under Den Kolde Krig. Foruden de direkte relaterede budgetposter i Forsvarsministeriets, Indenrigsministeriets og Justitsministeriets bevillinger, betød opbygningen af dansk forsvar meget omfattende udskrivninger og påvirkede den samlede danske samfundsøkonomi i et betydeligt omfang.

Finansår	1969	1970	1971	1972	1973	1974
Forsvarsbudgettet	2.565	2.881	3.191	3.306	3.563	3.557
Militære formål						
Drift	2.132	2.305	2.621	2.752	2.903	2.744
Materielanskaffelse	189	307	297	247	381	466
Bygge og anlæg	104	102	103	118	89	146
Civile formål						
Drift	128	144	151	165	170	176
Bygge og anlæg	12	23	19	24	20	25

Tabel Forsvarsbudgettet i Danmark 1969-1974 i løbende priser.

Udviklingen i sammensætningen af forsvarsbudgettet 1969-74 afspejler dels fordelingen i omkostningerne til det militære og det civile beredskab på statsligt niveau. Samtidig er de øgede lønomkostninger i perioden tydelige.²⁵ Nedsættelserne i forsvarsbudgettet 1974

²⁴ Opgørelsen er korrigeret for, at USA på dette tidspunkt førte krig i Vietnam. International institute for Strategic Studies, London Annual Report 1975 (1975), s. 143

²⁵ FOV: Fakta om forsvaret (1974), s. 17

førte til, at Langelandsfortets daværende chef, Hans Harboe-Hansen, fratrådte sin stilling i protest mod politikerne og generalernes/admiralernes besværliggørelse af forsvarets opgave.²⁶

De samfundsøkonomiske omkostninger ved eksempelvis værnepligten, påvirkningen af Danmarks løbende handelsbalance med udlandet gennem indkøb af kostbart militært materiel og ministeriernes, amternes, kommunernes og private virksomheders omkostninger til etablering og drift af et omfattende krigsberedskab, gjorde de reelle omkostninger til de civile og militære beredskab langt større, end man umiddelbart kan aflæse i de løbende forlig om forsvarets bevillinger.²⁷

Dansk forsvar og civilt beredskab indenfor rammerne af NATO udviklede sig gradvist i perioden i forhold til det skiftende trusselsbillede men også i vid udstrækning i forhold til den generelle samfundsudvikling og de økonomiske konjunkturer. Danmark blev gennem hele perioden karakteriseret ved en generel modvilje i offentligheden mod de massive forsvarsudgifter, men der blev først i 1980'erne sat grundlæggende spørgsmål ved øst-vest-konfliktens præmisser om de grundlæggende modsætningsforhold og ikke mindst konceptet om den hårfine og kostbare militære terrorbalance mellem de to blokke. Offentlighedens vilje til at medfinansiere den kollektive sikkerhed på bekostning af andre samfundsgoder forsvandt gradvist mod slutningen af perioden; en udvikling som sås på begge sider af jerntæppet, og i sidste ende var landenes enorme forsvarsudgifter med til at tvinge østblokken i knæ.

4.4 Værnepligt og forsvarsvilje

Til trods for forsvarets synlighed og omfanget af den forsvarspolitiske debat gennem perioden, synes de færreste i offentligheden at have haft en klar bevidsthed om – eller et overblik over – hvor omfattende en krig mellem øst og vest ville være, eller hvad en sådan krig ville komme til at betyde for Danmark. Dette til trods for, at en betydelig del af befolkningen stiftede nært bekendtskab med forsvaret eller civilforsvaret gennem værnepligten.

Som mandlig borger var Danmarks deltagelse i Den Kolde Krig umiddelbart mærkbar og nærværende i kraft af værnepligten. Den almindelige værnepligt for alle mænd i alderen 18 til 50 år er fastlagt i Grundloven og er yderligere indskrevet i Værnepligtsloven. Gennem hele Den Kolde Krig var dansk forsvar i vid udstrækning bygget op omkring uddannelsen og muligheden for mobiliseringen af værnepligtige, og op imod en million danske mænd nåede igennem perioden at aftjene værnepligt i det civile eller militære forsvar.

Værnepligtstiden i Danmark er lovmæssigt 24 måneder, selvom ikke alle når at gøre tjeneste så længe. I perioden efter Danmarks indtræden i NATO og i starten af 1950'erne var tjenestetiden som udgangspunkt 18 måneder, men tjenestetiden blev gennem perioden reduceret for langt de fleste og var med afslutningen af Den Kolde Krig nede på 9 eller 12 måneder.

Tilsvarende faldt antallet af udtagne værnepligtige gennem hele perioden fra et årligt indtag i 1950'erne på op imod 25.000 til at udgøre ca. 15.000 i sidste halvdel af 1980'erne. Antallet af værnepligtige og længden af deres tjenestetid blev løbende justeret i de forskellige forsvarsforlig og afspejlede dels det aktuelle trusselsniveau og sammensætningen af det danske militære forsvar og civilforsvaret. Ikke mindst med forsvarsloven af 1970 skete der en justering, som dels tilgodeså opblødningen mellem øst og vest, den øgede professionalisering af forsvaret og ikke mindst den stigende

²⁶ Fyns Amts Avis 19. oktober og 1. november 1974

²⁷ For forsvarsøkonomien generelt se bl.a.: Nikolaj Petersen: *Europæisk og globalt engagement 1973-2003*, Dansk udenrigspolitik historie, bind 6 (2004) og Hans Chr. Johansen: *Dansk økonomisk statistik 1814-1980*, Danmark Historie bind 9 (1985) samt Danmarks Statistik: *Statistisk tiårsoversigt* (1986)

krigsmodstand og antallet af unge mænd, som nægtede militærtjeneste og i stedet ønskede at aftjene civil værnepligt.²⁸

Værnepligten gav Danmark og danskerne en stor og umiddelbar berøringsflade med det militære forsvar og civilforsvaret. Næsten alle aftjente værnepligt eller havde værnepligtige i deres nærmeste familie, og værnepligtige soldater på øvelse eller på vej på weekendorlov blev et fast element i det offentlige rum og var med til at forstærke indtrykket af omfanget af militære og civile beredskab og af krigstruslen. Værnepligten blev en fast del af ungdomskulturen og var med til at opbygge og fastholde dels en national identitet og politisk værdiramme og dels et fasttømret fjendebillede gennem generationer.

Danmark blev allerede med afslutningen af 2. Verdenskrig kastet ud i konflikten mellem øst og vest og kom til at stå på den vestallierede side, da Danmark fra 1947 og frem til 1958 efter britisk ønske stillede en hærbrigade til rådighed for de britiske besættelsesstyrker i Nordtyskland. Helt frem til Vesttysklands indtræden i NATO i 1956 havde den danske hær således en stående styrke i Vesteuropas forreste frontlinje mod øst, og op imod 30.000 danske værnepligtige nåede i perioden at gøre tjeneste i Tysklandsbrigaden.²⁹

Mange værnepligtige kom på denne måde til at gøre tjeneste langt fra deres hjem, og det blev netop ét af de karakteristiske træk ved værnepligten; at stort set alle unge kom langt hjemmefra i længere perioder sammen med andre tjenestegørende fra andre dele af landet i en egen militær kultur, hvilket yderligere bidrog til de nationalt opdragende aspekter af værnepligten.

Værnepligten var generelt populær (især når den var overstået), og selv under indtryk af ungdomsoprøret og Vietnamkrigen i slutningen af 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne nåede antallet militærnægttere ikke over 16%.³⁰ Dette antyder den generelle tilslutning til dansk militært forsvar, som karakteriserede hele perioden trods svingende tilslutning til Danmarks medlemskab af NATO og de generelle indenrigspolitiske diskussioner om bevillinger til det militære forsvar.

Fra begyndelsen af 1970'erne øgedes antallet af kontraktansatte i forsvaret, og antallet af værnepligtige faldt tilsvarende. Man havde allerede fra genopbygningsfasen i dansk forsvar umiddelbart efter Besættelsen haft en meget stor tilgang af fastansatte i forsvaret og i civilforsvaret, og forsvaret udviklede sig gennem perioden til landets største arbejdsplads med ca. 1.400 tjenestesteder.

4.5 Det militære landskab

Værnepligten og de mange kontraktansatte bidrog til den omfattende militære migration, som kom til at markere hele Den Kolde Krig. Tjenesten indebar nemlig ofte, at man måtte flytte til andre dele af landet og ofte til i øvrigt tyndt befolkede områder. Dette var med til yderligere at gøre forsvarspolitikken synlig, nærværende og til et tema også i den regionale og lokale politik.

Forsvaret gennemgik allerede i mellemkrigstiden en betydelig udflytning, som dog i en vis grad fulgte de traditionelle mønstre i fordelingen af militære forlægninger mellem landsdelene, idet særligt hæren stadig tog udgangspunkt i landskabsregimenter i sin opbygning – det vil sige regimenter opstillet i de enkelte landsdele og efter det enkelte områdes mulighed for at stille soldater, hvorfor garnisonerne også typisk var koncentreret omkring de større købstæder og omkring hovedstaden.

Tyskerne gjorde entydigt op med disse lokale og regional hensyn og anlagde forlægninger og øvrige militære anlæg ud fra en rationel, strategisk og operativ betragtning, og denne

²⁸ Beretning fra Forsvarskommissionen af 1969, side 245 (1972)

²⁹ Helge Moosman: *Den Danske Brigade/Det Danske Kommando i Tyskland 1947-1958* (1997)

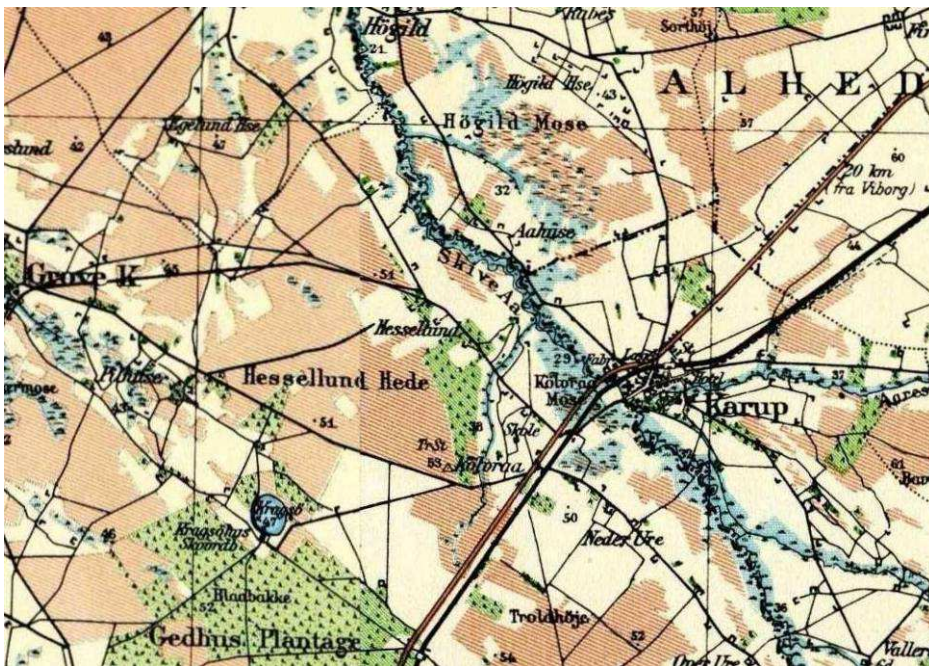
³⁰ Forsvarets Oplysnings- og Velfærdstjeneste: *Fakta om forsvar* (1975)

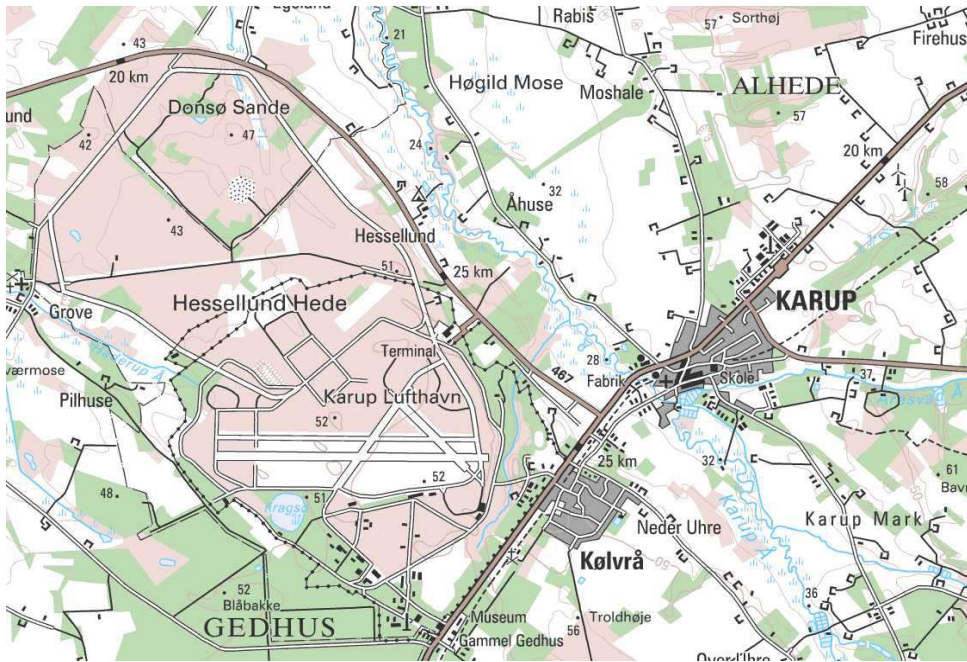
udvikling blev fulgt ved genopbygningen af det danske forsvar, hvor det i højere grad blev strategiske og operative hensyn, der blev udgangspunktet i placeringen af militære tjenestesteder.

Der var naturligvis en række lighedstræk gennem perioden mellem udflytningen af tjenestesteder og civile virksomheder til nye områder udenfor de større byer. Nye industrier og tilknyttede bebyggelser skød op mange steder i landet, særligt i Københavns forstæder og i Midt- og Nordjylland, hvor nye industrier skabte nye samfund. Tilsvarende så man på Als med virksomheden Danfoss, i Munkebo på Fyn med Lindøværftet og i Nakskov med Nakskov Skibsværft, hvor hele nye byer og bydele voksede frem for at kunne huse og servicere i tusindvis af arbejdere og deres familier.

Baggrunden for valget af steder at etablere sig var dog forskellig, og placeringen af militære anlæg fulgte i al væsentlighed rent operative hensyn og blev først mod slutningen af perioden mere regionalpolitisk betinget. Effekten var dog ofte den samme.

I mange områder medførte opbygningen af nye, store militære tjenestesteder en massiv parallel strukturudvikling med betydelige regionale og lokale konsekvenser for områdernes infrastruktur, økonomi og demografi. Tjenestestederne og de mange tilknyttede funktioner gav lokale direkte og afledte arbejdspladser og gav basis for butiksliv samt tog- og busforbindelser, som til dels virkede som en dynamo for de små samfunds øvrige udvikling. Dette gjaldt ikke mindst i tilknytning til søværnets og flyvevåbnets større tjenestesteder, idet de to værn fra slutningen af 1960'erne i stigende grad anvendte fastansat personel, som typisk bosatte sig lokalt med deres familier og yderligere bidrog til områdernes udvikling.

Figur: Udsnit af 1 cm kort fra Karup-området i 1927 og 2000 (copyright Kort & Matrikelstyrelsen)

Blandt eksemplerne på dette kan nævnes Karup, som indtil tyskerne under besættelsen anlagde en stor flyveplads kun var en lille stationsby på heden. I løbet af Den Kolde Krig udbyggedes flyvestationen med flere nationale og NATO-funktioner over et kæmpe areal og betød, at Karup og den nye naboby, Kølvrå, udviklede sig med store nye boligkvarterer, indkøbscentre, skoler og en omfattende infrastruktur og tilknyttet erhvervsliv. Af Karup og Kølvrås 5.000 indbyggere i 1988 var mere end 3.000 ansat på flyvestationen i militære eller civile jobs. Flyvestationen blev dermed en økonomisk dynamo i regionen, og dens bevaring blev et ganske betydeligt regionalpolitisk anliggende.³¹

Et andet eksempel så man på Stevns, hvor der kun kortvarigt under Englandskrigene tidligere havde været stationeret soldater. Bygningen af Stevnstøtten i 1950'erne og anlægget af otte yderligere tjenestesteder i løbet af 1960'erne betød, at der i midten af 1960'erne var 1.200 militære tjenestegørende i en kommune med 3.200 indbyggere. Heraf var mere end 600 fastboende i lokalområdet.³²

Tilsvarende eksempler fandt man på Langeland, i Oksbøl-området, i Varde og i Skagen men også i større byer som Frederikshavn, Aalborg, Holstebro, Slagelse og Skive, hvor militære tjenestesteder udviklede sig til byernes største arbejdspladser og afgørende var med til at tegne den samfundsmæssige udvikling i lokalområderne.

Forsvaret gik i begrænset omfang aktivt ind i denne udvikling med eksempelvis etableringen af boliger. Der blev gennem perioden opført en lang række tjenesteboliger i tilknytning til eksempelvis kaserner, flyvestationer eller større depoter, men det var dog særligt betinget af operative hensyn, idet man ville sikre, at nøglepersonel havde bopæl tæt på tjenestestederne. Alligevel gav udbygningen ofte en boligmangel for de tjenestegørende, og i 1968 vurderede forsvarets personelforeninger således, at der alene i det nordsjællandske område var behov for ca. 1.000 boliger til stampersonel.³³

³¹ Bengt Heldén: *Fra hede til flyveplads*. (1998)

³² Henny Tønner Pedersen: *Stevnstøtten som arbejdsplads* (2006)

³³ Betænkning afgivet af det af forsvarsministeren 1964 nedsatte udvalg om tjenestesteders indretning og udstyr, bilag 3 (1968)

Helt tilsvarende forholdt det sig naturligvis med udbygningen af det civile beredskab og civilforsvarets tjenestesteder, som ligeledes var placeret ud fra strategiske og operative hensyn. I kraft af det civile beredskabs opgaver omkring sikring og beskyttelse af civilbefolkningen fulgte udviklingen her imidlertid et helt andet mønster og afspejlede naturligt byudviklingen og udbygningen af offentlige institutioner.

Placeringen, udbygningen og mod slutningen af perioden ikke mindst nedlæggelsen af militære tjenestesteder blev særligt fra 1960'erne et betydeligt lokalpolitisk tema på flere måder. Allerede i slutningen af 1950'erne var der protester mod opstillingen af luftværnsmissiler på Stevns, idet man frygtede at muligheden for at udruste missilerne med atomvåben ville gøre området til et muligt bombemål. Lignende protester lød i Odense i midten af 1980'erne mod opstillingen af luftværnsmissiler i Højstrup. Og i Oksbøl-området og i Værløse protesterede beboerne gennem årtier mod larmen fra øvelsesområdet og flyvestationen. Ingen af protesterne førte til en ændring af anvendelsen af områderne. De militære hensyn havde forrang, som det havde gjort sig gældende gennem hele perioden, hvor enorme områder – trods protester - var blevet eksproprieret og udlagt til militære tjenestesteder uden hensyntagen til mange andre forhold.

I forbindelse med omstruktureringerne i det danske forsvar i begyndelsen af 1970'erne og igen fra midten af 1980'erne ændrede protesterne karakter, og man så nu, hvordan lokalområderne ønskede at fastholde de militære tjenestesteder, fordi de var ensbetydende med lokale arbejdspladser og støtte til udvikling af infrastrukturen. Som eksempel på dette kan nævnes tanker om etablering af en stor kaserne til tre regimenter i Finderup i 1968. Projektet endte med at blive opgivet efter lokale protester fra Skive, Viborg og Holstebro, som ikke ville af med deres mange militære og civile arbejdspladser og hellere ville leve med larmen og bombetruslen³⁴. Og i Odense gik man bare tre år efter protesterne mod bygningen af HAWK-anlægget i Højstrup igen på gaden; denne gang for at kunne beholde byens kaserne og garnison, som én af byens store arbejdspladser. Udbygningen af forsvaret blev på denne måde et regional- og lokalpolitisk tema, som også kom til at præge landspolitikken ved flere lejligheder.

³⁴ Forsvarsministeriet: *Betænkning afgivet af det af forsvarsministeren 1964 nedsatte udvalg om tjenestesteders indretning og udstyr* (1968)

5. Danmark i et Warszawapagt perspektiv

Under den kolde krig opererede Warszawapagten med en forestilling om, at den næste krig ville blive fremprovokeret af Vesten, og at østblokken derefter skulle slå hårdt tilbage og sørge for, at krigen blev udkæmpet på vestligt område. Først i den sidste halvdel af 1980'erne antog den østlige doktrin en mere defensiv karakter end tidligere. Som det er påpeget i DIIS-rapporten, var Sovjetunionen meget tidligt i Den Kolde Krig optaget af det danske strædeområdes betydning i en storkrig mellem Øst og Vest. Operationen mod Danmark ville blive iværksat samtidig med angrebet på resten af Vesteuropa, hvorfor de danske områder ville være inddraget som et af de første områder umiddelbart efter krigens udbrud.

Det medførte en militær krigsplanlægning, der indbefattede krigsførelse på dansk område. Allerede i de tidlige 1950'ere indgik Danmark i den østlige krigsplanlægning, og op gennem 1960'erne udvikledes tanker om Danmarks erobring. I tilfælde af en storkrig mellem Øst og Vest ville den nordlige front bestå af militære fremstød mod Vesttyskland, Danmark, Holland og Belgien, hvor erobringen af Danmark skulle gennemføres i samarbejde mellem den sovjetisk ledede Østersøflåde og den polskledede kystfront.³⁵ Formålet med kystfronten var at erobre Danmark og den nordlige del af Vesttyskland med henblik på at sikre fri gennemsejling til og fra Østersøen, og Danmark indgik således som en mindre brik i et større spil i Warszawapagten krigsplanlægning.

I tilfælde af en krig mellem Øst og Vest skulle polske, østtyske og sovjetiske flådestyrker i samarbejde med landstyrker erobre herredømmet i Østersøen og over de danske øer. Atomvåben indgik som et vigtigt element i krigsførelsen, og anvendelsen af disse kunne tilpasse slagets gang. Opfattelsen af Danmark som "en svækket modstander" førte i øvelsessammenhænge til kritik af for omfattende brug af kernevåben. Sagt med andre ord var Danmark ikke det største problem, østblokken stod overfor.

5.1 Danmark som trussel

Som udgangspunkt var Danmarks trusselpotentiale mod østblokken meget begrænset. Det var naturligvis det danske medlemskab af Atlantpagten, som gjorde Østersøens portner interessant i et øst-perspektiv.

I en rapport fra 1959 tegnede den østtyske forsvarsminister Willi Stoph et billede af Danmark som en potentiel trussel mod den østtyske sikkerhed. Særligt det voksende samarbejde mellem Danmark og Vesttyskland var et problem for DDR og den øvrige østblok, og Vestens militære øvelser afslørede deres onde hensigter.³⁶

Som eksempel på de forskellige opfattelser, der herskede på hver side af jerntæppet, kan ses den danske infrastruktur. Ved Den Kolde Krigs afslutning udfærdigede det østtyske militær en analyse af den danske infrastruktur og nåede frem til den konklusion, at Danmark rådede over en veludviklet infrastruktur med et stort antal broer og færgeforbindelser. Når der blev foretaget trafikale forbedringer og udbygninger, var de ifølge de østtyske analytikere en afspejling af en militær tankegang hos danske beslutningstagere.

Ved at analysere samtidigt materiale fra eksempelvis Vejdirektoratet og DSB mente man fra østlig side, at man kunne analysere sig frem til den danske infrastrukturens udbygning og anvendelse i forbindelse med en konflikt mellem Øst og Vest. Forestående etableringer af Storebæltsbroen, Guldborgsundstunnelen og diverse færgeforbindelser blev gennemgået, og man kiggede sågar nærmere på fremtidige projekter såsom Øresundsbroen og en eventuel fast forbindelse til Femern.

Warszawapagten

I 1955 oprettedes det østlige modspil til NATO-alliancen. Warszawapagten bestod af Sovjetunionen, Polen, DDR, Bulgarien, Tjekkoslaviet, Ungarn, Albanien og Rumænien. Rumænien begrænsede sit medlemskab fra 1963, og i 1968 forlod Albanien pagten.

Warszawapagten blev opløst i 1991 som følge af den politiske udvikling i Østeuropa og Sovjetunionen efter murens fald i 1989.

³⁵DIIS (2005) bd. 2, side 561.

³⁶Thomas Wegener Friis, *Den usynlige front* (2005), side 66-79.

Når Danmark havde en så god infrastruktur, skyldtes det ifølge østtyskerne ikke kun, at motorveje samt bro- og tunnelbyggerier skulle binde de forskellige dele af landet bedre sammen. En stærk infrastruktur skulle lette deployeringen af vestlige forstærkninger på tværs af Danmark. Efter Storebæltsbroens opførelse ville troppetransporter kunne gennemføres fra Esbjerg havn til Sjælland på omkring fire timer uden anvendelse af færgeforbindelser. Byggeri af broer og tunneller, som bandt øer og landsdele sammen, blev på samme måde sat ind i en kontekst, der mere handlede om vestlige forstærkning end samfundspraktisk foranstaltninger med det formål at lette borgernes hverdag. På samme måde blev de danske motorveje og deres udbygning et stykke ind i 1990'erne set mere som en styrkelse af vestens evne til at deployere styrker på tværs af Danmark og forbedre muligheden for forstærkninger hurtige overførsel til Slesvig-Holsten end et forsøg på at forbedre forholdene for de danske rejsende og trafikanter.

Analyserne afspejlede i høj grad den østlige tankegang, hvor netop de militære hensyn kom i første række for at sikre de planlagte operationers bedst mulige gennemførelse. Derfor har man også set de danske forbedringer af den danske infrastruktur som et led i vestlig militær planlægning.³⁷

5.2 Efterretningskrigen

Den Kolde Krig blev i høj grad efterretningstjenesternes konflikt, hvor hverdagen var præget af kontinuerlige aktiviteter udført af efterretningstjenester i Øst og Vest. På de østlige ambassader befandt sig en relativt stor gruppe efterretningsofficerer, som officielt var i Danmark i et diplomatisk ærinde, men som i virkeligheden havde til opgave at indhente informationer ved hjælp af både kontakter og agenter samt egne observationer.

Antallet af østlige efterretningsofficerer i Danmark var langt større end den gruppe af folk hos PET og FE, som havde til opgave at følge de fremmede diplomatiske spioner. Fra dansk side udviklede man dog systemer, der gjorde det muligt ved hjælp af meddelere i hele landet at følge øst-diplomaternes færden rundt i Danmark. Fra de første efterkrigsår og til årene efter murens fald var det nemlig almindeligt, at østlige efterretningsofficerer i diplomatiske dækstillinger med jævne mellemrum tog på rekognosceringsrejser rundt i Danmark for at iagttage en række militære objekter.

Det var dog ikke kun militære mål, som interesserede de østlige tjenester i Danmark. Infrastruktur, kommunikationslinjer, transportforhold og andet af betydning for østlige aktiviteter i tilfælde af krig indgik ligeledes i fjendens kortlægning af Danmark og planlægning af militære operationer på dansk område. De fremmede efterretningstjenester indkøbte kort over Danmark og skaffede sig billeddokumentation af havne, veje, industriområder og meget andet.³⁸

Da den polske militærattache i slutningen af marts 1964 tog på det, der officielt var en turistudflugt i anledningen af påsken, var turens egentlige formål at studere a) status for udbygningen af brændstofrørledningen i Jylland, b) militærmagasinerne i Brørup, Hammer Kirke, Hjørring, Elling og Tolne, c) broen ved Aggersund samt d) flådekommandocentralen i Aarhus. Den slags ture blev gennemført hver måned og nogle gange også flere gange om måneden af efterretningsofficerer fra særligt de sovjetiske og polske repræsentationer, mens rejseaktiviteten for de øvrige østlande var noget mindre. Eksemplet viser ganske rammende, hvordan Den Kolde Krigs fysiske spor allerede i samtiden var af stor betydning for de stridende parter.³⁹

³⁷Rigsarkivet. FE's arkiv, "Diverse sager (afklassificerede) 1940-1990", kasse 11. Se også Peer Henrik Hansen, *DDR og den danske trussel i nord* (2005)

³⁸DIIS, *Danmark under Den Kolde Krig* (2005) bd. 1, side 479. DIIS (2005) bd. 2, side 447. Hans Davidsen-Nielsen, *Spionernes Krig* (2008). Hans Davidsen-Nielsen, *I en højere sags tjeneste* (2007).

³⁹Se eksempelvis

<http://www.koldkrigsudredningen.dk/docs/Polske%20kilder/080564%20Plan%20for%20den%20polske%20militaerattaches%20efterretningsvirksomhed%201964.pdf>

Efter 1973 fik DDR også en officiel repræsentation i Danmark og kunne lige som de øvrige østlande deltage i denne rutinemæssige indhentning af informationer om danske forhold.

Østlig spionage blev ikke kun udført af diplomater på de danske landeveje. Også østeuropæiske skibe og fly indgik aktivt i Warszawapagtens efterretningsindhentning i Danmark. Østlige spionskibe befandt sig stort set konstant i farvandene omkring Bornholm, Fyn og Sjælland, og lystbåde fra østlandene blev sendt på opgaver i danske farvande med besætninger bestående af udvalgte efterretningsfolk. Et eksempel på lystbåd-spionage af denne type stammer fra 1978, hvor en polsk lystbåd sejlede langs kysterne i Køge Bugt, Fakse Bugt og omkring Møn, hvor polske landgangsenheder havde til opgave at gå i land. Andre opgaver på den slags sejlads kunne bestå i at opdage og bekræfte lokaliseringen af militære anlæg og objekter langs rejsruten og derefter angive deres forsvarssystem, beskrive havne, tjekke havdybder og undersøge mulighederne for landsætning af styrker på udvalgte strækninger.⁴⁰

I tilfælde af en krig mellem Øst og Vest forventedes det, at herboende østeuropæere eller danske sympatisører ville igangsætte sabotage-operationer og andre aktiviteter, som havde til hensigt dels at lette Warszawapagtens invasionsforsøg, dels at svække de danske muligheder for at forsvare sig mod angrebet. Det kunne både være likvideringer af danske officerer, men også sabotage mod såvel militære som civile mål. Dette var en medvirkende årsag til, at hjemmeværnshenheder relativt tidligt i en konfliktfase ville få til opgave at bevogte elforsyning, vandværker og lignende installationer, som havde betydning for samfundets virke, og som man vidste, ville blive mål for fjendtlige handlinger.

Nok var der under Den Kolde Krig perioder med afspænding, men for efterretningstjenesterne var hverdagen den samme med rutinemæssige indhentninger af oplysninger om fjendens depoter, byggerier, pipelines og havne. Vurderinger fra PET viser, at den efterretningsmæssige trussel måske til tider var større i afspændingsperioder end under mere spændte situationer. Også FE var opmærksom på de potentielle problemer, afspændingen kunne medføre.⁴¹

⁴⁰ Se

<http://www.koldkrigsudredningen.dk/docs/Polske%20kilder/1978%20Beskrivelser%20af%20de%20danske%20kyststraekninger%20udset%20til%20landgangsoperationer.pdf> og <http://www.koldkrigsudredningen.dk/docs/Polske%20kilder/270580%20Efterretningsopgaver%20for%20polske%20officerer%20i%20lystbaade.pdf>

⁴¹ DIIS (2005) bd. 2, side 432-434.

6. Danmark i en krig mellem øst og vest

Måden, hvorpå Danmark skulle indtages, varierede gennem årene i de mange Warszawapagt-øvelser, men hovedlinjerne var de samme. Warszawapagten forventede af Vesten ville indlede et angreb på østblokken, som skulle standses i løbet af et par uger, hvorefter den østlige fremrykning indledtes mod Vest. Vesten skulle forhindres i at anvende det danske område til operationer mod Øst. Det var denne fremrykning mod Vest, som østlige efterretningstjenester i fredstid forberedte ved kontinuerligt at indhente informationer om de områder, mål og modstandere, som forventedes at blive af afgørende betydning i en krigssituation. Selv om vor viden i dag baserer sig på det østlige øvelsesmateriale, afspejler øvelsesmaterialet ”de reelle krigsplaner”, som det er blevet konstateret.⁴²

Danmarks betydning lå i den geografiske placering. For Warszawapagten var det af stor betydning at kontrollere ind- og udsejlingen af Østersøen, hvilket blandt andet skyldtes, at en stor del af den østlige værftskapacitet lå placeret i Østersøen, hvorfor reparationer af beskadigede krigsskibe i tilfælde af en konflikt skulle foretages i Østersø-området. En anden vigtig detalje lå i den sovjetiske Østersø-flåde og dens ikke ringe størrelse og betydning. Østersø-flåden skulle blandt andet yde støtte til Kystfronten i tilfælde af en krig med Vesten samt spille en aktiv rolle i besættelsen af Danmark og være med til at sikre gennemsejlingen af de danske farvande. Østersøflåden skulle derefter indgå i krigshandlinger i Nordsøen, når Danmark var indtaget og de danske stræder var tilgængelige. Noget Warszawapagten øvede igen og igen. Det besatte Danmark ville desuden besværliggøre – hvis ikke umuliggøre - vestlige flankangreb på DDR og Polen, og på den måde tjente offensiven mod Danmark både offensive og defensive mål.

Endelig blev Danmark og dansk territorium også set som en potentiel trussel og et potentielt problem. I polsk materiale vurderedes det i begyndelsen af 1950'erne, at Danmark ville blive inddraget i vestlige operationer på de polske kyster. Senere hen forventede Warszawapagten, at Danmark ville fungere som opmarchområde for et vestligt fremstød mod østblokken og aktiviteter ind i Østersøen. De militære mål med Warszawapagtens planlagte operationer var at tilintetgøre danske og andre vestlige styrker på dansk jord samt at besætte dansk sø- og landterritorium som en del af den østlige offensiv mod Vesteuropa, der blandt andet skulle sørge for en åbning til Nordsøen og Atlanten.

Allerede fra den tidlige kolde krig øvedes besættelsen af Danmark, men det var først fra 1961, at østblokkens planer for en offensiv mod Vesten og heriblandt Danmark var mere eller mindre på plads. Igennem mere end to årtier øvedes det næsten identiske scenarie igen og igen. Eller som det formuleres i DIIS-rapporten: ”*Det, der øvedes, var per definition krigsfunktionen, og øvelsernes permanente fokusering på forceringen af de danske stræder og erobring af Danmark gennem Kystfrontens og De Forenede Østersøflåders fælles kampindsats indikerer utvetydigt, at disse operationer indgik som et særdeles vigtigt element i den overordnede sovjetiske planlægning af en krig mellem Øst og Vest.*”⁴³

Offensivens succes afhæng blandt andet af en hurtig fremrykning og en reducere af Vestens muligheder for at mobilisere. Jo mere tid Vesten havde til at forberede sig, jo større var modstanden. Østblokkens militære enheder havde et generelt højt beredskab og skulle derfor ikke bruge nær så meget tid som deres vestlige modstandere på at mobilisere og blive kampklar.

Warszawapagtens øvelsesplaner og reelle krigsplanlægningen, som vi kender den i dag, svarer i al væsentlighed til den trusselsvurdering, som man fra Danmarks og NATO's side

⁴² Følgende baserer sig overvejende på DIIS (2005) bd. 1, side 622-644 samt bd. 2, side 578-642. Ole L. Frantzen og Knud J.V. Jespersen (reds.), Danmarks krigshistorie 1814-2007 bd. 2 (2008). For vurderingen af de østlige krigsplaner, se DIIS (2005) bd. 2, side 581.

⁴³ DIIS (2005) bd. 1, side 644.

allerede fra starten af 1950'erne arbejde med, og som kom til at præge forsvarsplanlægningen i hele perioden. Som tidligere anført, forventede NATO, at Danmarks strategiske placering ved ind- og udsejlingen til Østersøen ville gøre det nødvendigt for Warszawapagten at sikre gennemsejlingen af de danske stræder gennem et angreb på Sjælland og øerne i en tidlig fase af krigen, og en stor del af NATO's forsvar af Danmark var derfor indrettet på at kunne imødegå et sådant angreb, som man forventede ville tage form af en landgang særligt på Sjælland. Netop denne situation blev igen og igen øvet både praktisk og i stabsøvelser i nationalt og i NATO-regi med forskellige nuancer i kriseudviklingen og varslingstiderne og ikke mindst i anvendelsen af nukleare våben i forbindelse med et angreb.

Det var som tidligere nævnt et grundvilkår i NATO's planlægning, at krigshandlingerne ville blive indledt af Warszawapagten som led i en krise og fra slutningen af 1960'erne eventuelt som et uprovokeret angreb med kort varsel. Warszawapagtens frygt for, at NATO kunne indlede en krig, hvor dansk territorium ville danne udgangspunkt for et angreb ind i Østersøen blev blandt andet næret af, at styrker fra det amerikanske marinekorps fra midten af 1950'erne ved flere lejligheder øvede landgangsoperationer i Danmark og eventuelt ville indgå i de forstærkningsstyrker, som NATO ville sende til Danmark. Endvidere rådede Danmark over et betydeligt antal jagerbombere, som kunne nå militære mål i det nordlige Østtyskland og Polen som indledning til en offensiv operation. Intet tyder imidlertid på, at man fra NATO's side på noget tidspunkt reelt regnede med muligheden for at indlede offensive operationer mod Warszawapagten fra dansk jord, men det kunne blive aktuelt ved imødegåelsen af et angreb fra Warszawapagten og som støtte for en landoffensiv gennem Nordtyskland. Udgangspunktet for NATO's operationer i og omkring Danmark var således defensive gennem hele perioden med den målsætning at kunne standse et angreb fra Warszawapagten frem til en fredsslutning gennem forhandling.

I stedet spillede Danmark en væsentlig rolle for NATO's varsling af et angreb fra Warszawapagten. Forsvaret af Danmark havde som sin primære funktion at virke forsinkende ved dels at kontrollere gennemsejlingen af de danske farvande, dels at imødegå et angreb så tidligt som muligt med søoperationer i Østersøen. Samtidig skulle der ske en opbygning af forstærkningsstyrker på dansk territorium, som dels skulle slå en landgang på øerne tilbage og dels skulle indsættes i landoperationerne mod øst i Nordtyskland.⁴⁴

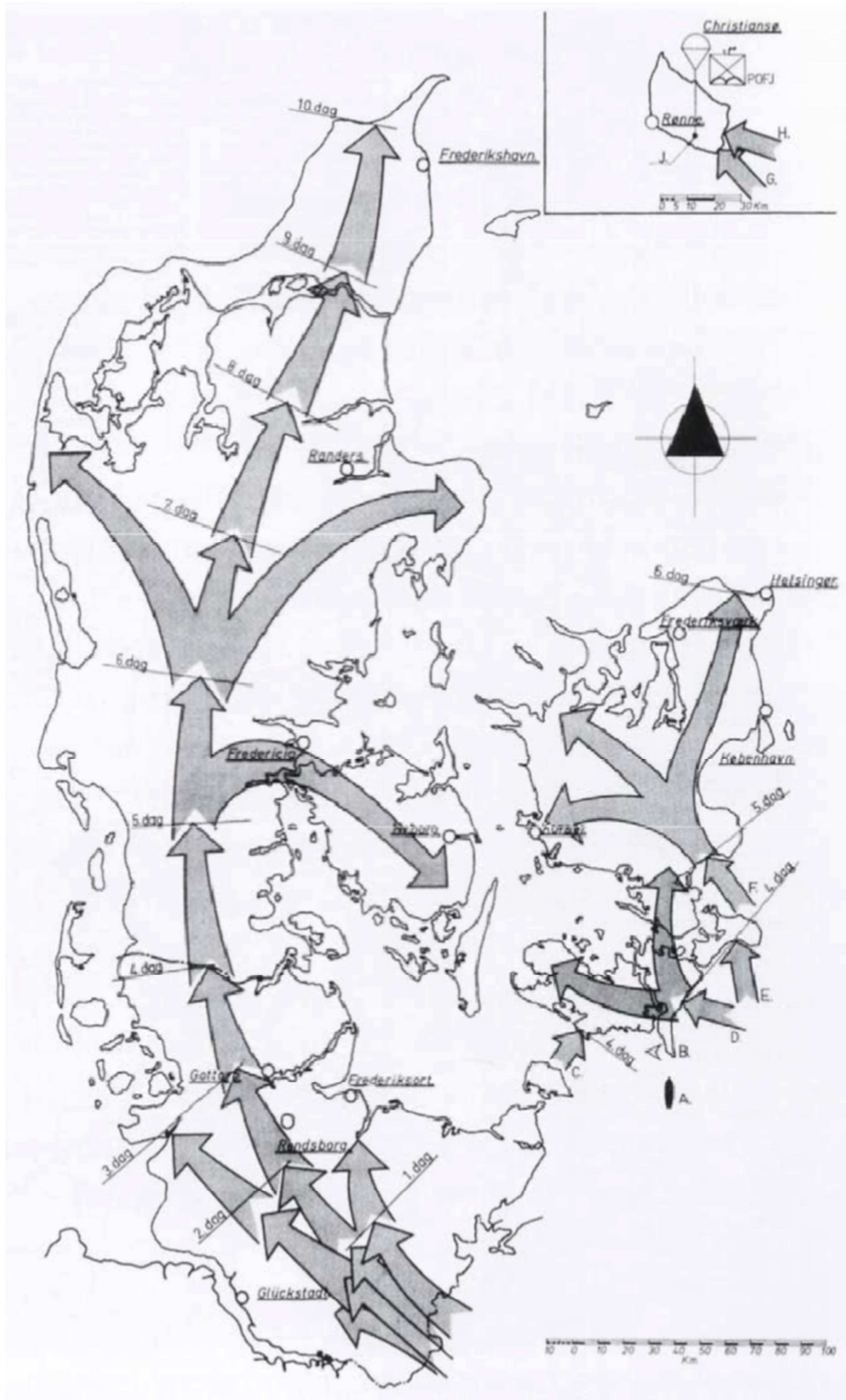
6.1 Kystfronten og Jylland

Warszawapagtens kystfront-aktiviteter skulle indledes i Nordvesttyskland. Et af østblokkens første skridt ville være nedkæmpelsen af danske, vesttyske og andre vestlige styrker i Slesvig-Holsten, ligesom den sydlige del af Sønderjylland og Kielerkanalen skulle erobres. Herefter skulle de polske og sovjetiske styrker gennemføre en fremrykning mod den jyske halvø og øerne. Cirka fire dage inde i angrebet ville Kystfrontens styrker krydse den dansk-vesttyske grænse.

Fem dage inde i fremrykningen forventedes det fra Warszawapagtens side, at egne styrker var nået til området omkring Vejle og derfra kunne overføre styrker til det fynske område. Østtyske styrker skulle indtage området omkring Lillebæltsbroen og sikre broen for at lette polske enheders erobring af Fyn og den videre færd til Tåsinge og Ærø. Fra søsiden skulle østtyske styrker landsættes på Langeland for at indtage henholdsvis Langelandsfort og Marinens Udkigsstation for at sikre kontrollen med ind- og udsejlingen af Storebælt.

Ved siden af dette fortsatte Kystfrontens enheder nordpå og fortsatte forsøget på at nedkæmpe de danske styrker. På dag fem forventedes man at være nord for Fredericia, og to dage senere var det planen at nå Limfjorden. Efter ti dage forventedes den jyske halvø at være indtaget.

⁴⁴Ole L. Frantzen og Knud J.V. Jespersen (reds.), *Danmarks krigshistorie 1814-2007* bd. 2 (2008).

Kort over Østblokkens fremrykning. Fra Michael H. Clemmensen (2005)

Disse planer svarede i hovedtræk til NATO's vurderinger, men ikke overraskende havde NATO andre forventninger til krigens forløb. NATO havde således forventet, at krigshandlingerne ville blive indledt efter en længere kriseopbygning, som ville give NATO 1-2 uger til at mobilisere de første styrker i opmarchområder i Nordtyskland. Herefter var det forventningen, at krigshandlingerne ville blive indledt i Østersøen og med

Warszawapagtens forsøg på at trænge ud gennem de danske farvande. Først herefter forventedes et angreb mod den jyske halvø at blive indledt.

NATO's planlægning arbejdede med at sikre Slesvig-Holsten og den jyske halvø gennem et fremskudt landforsvar. I en kriseopbygning skulle en danske og tyske hærstyrker under fælles kommando indtage forsvarsstillinger helt fremme ved den indre tyske grænse for på så tidligt et tidspunkt at standse eller forsinke Warszawapagtens fremrykning. Samtidig skulle NATO's flådestyrker og fly operere langs Østersøkysten for at svække Warszawapagtens muligheder for at foretage landsætninger fra havne og flyvepladser i DDR og Polen. I forsvarskampen gjaldt det for NATO's styrker om i videst muligt omfang at vinde tid, så man kunne nå at modtage nødvendige forstærkninger fra Storbritannien og eventuelt fra USA gennem Jylland, særligt fra havnefaciliteterne i Esbjerg. Målet for forsvaret var at standse fjendens fremrykning så langt mod syd som muligt, og ikke mindst for Vesttyskland var det centralt, at kampen mindst muligt skulle inddrage og ødelægge større landområder.

Allerede i fredstid forberedte man dette forsvarskoncept. Fælles dansk-tyske stabselementer var etableret på kasernen i Rendsburg, og der var etableret omfattende ammunitionsdepoter i Nordtyskland og i Sønderjylland, ligesom man grundigt havde planlagt forsvarslinjer i hele området og forberedt kampstillinger og sprængning af broer og veje.⁴⁵

6.2 Landgang på øerne

Sideløbende med fremrykningen i Jylland ville de østlige styrker fra luften og søsiden landsætte tropper og materiel på Lolland-Falster og Sjælland. Disse opgaver tilfaldt de forenede Østersø-flåder. Et fast element i de østlige øvelser under Den Kolde Krig var overførslen af primært DDR-styrker til Falster. Det skulle ske omtrent samme dag, som Kystfrontens styrker efter fire dages kampe og fremrykning i Slesvig-Holsten overskred den danske grænse på den jyske halvø.

På den femte dag skulle polske og sovjetiske styrker landsættes i Køge Bugt og Fakse Bugt med henblik på en videre fremrykning over Sjælland. Faldskærmsenheder ville blive indsat bag de danske linjer for at mindske den danske modstand og lette landgangen for de polske og sovjetiske styrker. Som det påpeges i "Danmarks krigshistorie": *"Udfordringen i og betydningen af landgangsoperationen på Sjælland understregedes fra Warszawapagt-siden ved, at det var et gennemgående tema både for Sovjetunionen og for den østtyske og polske flåde samt ved fælles øvelser. Således afholdt de polske styrker mellem 1962-1965 øvelser med landsætning som tema."*⁴⁶

Derudover ville den forenede Østersøflåde have forsøgt at tilkæmpe sig herredømmet i den vestlige del af Østersøen, og i den forbindelse skulle Bornholm besættes. Bornholm var udsat og et af de første steder, hvor dansk territorium kom i fokus for den østlige fremrykning og skulle ligesom Falster besættes relativt hurtigt. Øen forventedes indtaget ved hjælp af luftangreb, landsætning af styrker og støtte fra flådestyrker. Landsætningen af styrker på de mindre danske øer varierede fra øvelse til øvelse, men allerede i de tidligste øvelser opereredes der med landsætning af styrker på Langeland, Ærø, Fyn, Samsø og Læsø.⁴⁷

Den største umiddelbare trussel mod dansk territorium bestod i NATO's vurderinger og planlægning i truslen om et angreb og landgang på Sjælland og øerne. NATO kendte udmærket til Warszawapagtens øvelser med fokus på landsætninger. Gennem

⁴⁵ Kjeld Hillingsø: Trusselsbilledet. En koldkriger taler ud (2005), s. 128ff. Thomas Wegener Friis i Ole L. Frantzen og Knud J.V. Jespersen (red) Danmarks Krigshistorie 1814-2008, bind 2, s. 308-314.

⁴⁶ Frantzen og Jespersen (red.) (2008), side 303.

⁴⁷ DIIS (2005) bd. 1, se bl.a. side 622-644 samt bd. 2, side 578-642. Jan Sejna: *We will bury you* (1982), side 125. Frantzen og Jespersen (red.) (2008).

efterretningsvirksomhed havde man et ganske godt billede af de store opmarchområder og udskibningshavne, som fandtes langs DDR's og Polens kyster, og af de store amfibiestyrker, der var knyttet til Warszawapagtens østersøflåde. Derfor udgjorde forsvaret af ikke mindst Sjælland det andet vigtige ben af NATOs forsvar af dansk territorium, og der blev truffet omfattende forberedelser til at kunne imødegå et sådant angreb.

Gennem konstant overvågning, særligt fra Bornholm, Gedser, Langeland og Stevns, håbede man så tidligt som muligt at kunne identificere indledningen til en landsætning af Warszawapagt-styrker. Der var ikke umiddelbart planer for eller kapacitet til at angribe styrkerne, mens de stadig var under udskibning i havnene i Polen og DDR. I stedet ville man med ubåde og til dels fly angribe fjendens skibe så langt mod øst som muligt. I de indre danske farvande ville fjenden møde kystforterne og de søminespærringer, som dels ville sinke landgangsstyrkernes fremmarch, dels forhindre større overfladeskibe i at trænge ud gennem Storebælt og Øresund. Når de fjendtlige landgangsfartøjer nærmede sig land ville de blive angrebet af danske og til dels tyske torpedo- og missilbåde og med missiler og kanoner fra land. De fjendtlige luftstyrker skulle nedskydes fra den ring af luftforsvarsstillinger, der var opstillet på Sydsjælland og rundt om København og forhindres i at angribe særligt hovedstaden med missiler og jagerfly. Det var målet at kunne afholde Warszawapagten fra at kunne foretage en landgang i 3-4 dage efter et krigsudbrud, mens man forstærkede styrkerne på Sjælland og iværksatte en omfattende evakuering af civile fra krigszonen.

Efter en landsætning ville de danske styrker langsomt trække sig tilbage i forsvaret af København, og der var derfor i fredstid planlagt kampstillinger og opbygget en meget decentral depotstruktur på hele Sjælland og på Fyn, som muliggjorde denne form for kamp, som i givet fald kunne gå over i egentlig guerillakrigsførelse.

Til trods for det gode indblik i Warszawapagtens kapaciteter i området, var det ikke NATOs forventning, at angrebet ville få det omfang og den intensitet, som det reelt har vist sig at have været planen. En større landgangsoperation havde man fra NATOs side ikke forventet at kunne forhindre med de relativt beskedne og meget lidt mobile danske styrker på Sjælland. Det fynske øhav og Lolland-Falster var endnu ringere stillet med meget få styrker og var dermed de facto på forhånd helt opgivet, selvom man naturligvis ville sætte sig til modværge. Målet var derfor også her at vinde tid og trække sig tilbage under kamp og i øvrigt afvente forstærkninger fra NATO, som måske ikke ville kunne nå at komme. Først fra starten af 1980'erne havde NATO konkrete planer om at undsætte Sjælland med en større styrke. Indtil da ville NATO-styrker kun blive indsat efter en samlet operativ vurdering.⁴⁸

Den danske planlægning og øvelsesaktivitet var på begge fronter optimistisk i sit udgangspunkt, og langt de fleste stabsøvelser og øvelser på jorden, som skulle samordne indsatsen af alle tre værn og af hjemmeværnet, endte med at Warszawapagten blev kastet tilbage. Reelt havde de enkelte enheder begrænsede muligheder for at slå fjenden tilbage og tæt på ingen muligheder for at overleve. Danske styrker figurerer kun i meget begrænset omfang i NATO's planlægning efter krigens første uge, og i forbindelse med operative øvelser havde eksempelvis de danske ubåde en forventet operativ levetid på 1-2 dage, torpedobådene havde 36 timer, hvorefter de skulle trækkes ud, hvile og have nye forsyninger. HAWK-batterierne ville allerede i den første angrebsbølge have opbrugt deres missiler og få ødelagt de vigtige radarer, og Civilforsvaret forventede at miste op til 60 % af sin mandskabsstyrke indenfor krigens første døgn.⁴⁹

⁴⁸ Kjeld Hillingsø: *Trusselsbilledet. En koldkriger taler ud* (2005), s. 133ff.

⁴⁹ Operative øvelsesoplæg fra Søværnets 4. og 5. Eskadrer, 1982, TACEVAL rapport for Flyvevåbnets Eskadrille 542, 1988 samt undervisningsmateriale fra Civilforsvaret 1986-87.

6.3 Brug af atomvåben

I 1949 testede Sovjetunionen sin første atombombe, og allerede i de efterfølgende år indgik anvendelsen af atomvåben som en del af de øvelsesscenarier, der udspillede vedrørende den østlige fremrykning mod Danmark. Den sovjetiske tankegang bag anvendelsen af atomvåben var ifølge DIIS-rapporten, at det var nødvendigt med *"en massiv første indsættelse af kernevåben med det formål at kunne ændre afgørende på modstanderens muligheder for at kunne fortsætte krigsførelsen."*⁵⁰ Atomvåbnene kunne ikke anvendes på kamppladsen uden en indhentet tilladelse fra den sovjetiske generalstab og den øverste politiske ledelse, men en sådan tilladelse gav dog frontens ledende officerer mulighed for selv at disponere over deres indsættelse. Der blev således opført depoter i Polen til opbevaring af de forskellige typer sovjetiske atomvåben, som forventedes anvendt af Kystfronten.

I 1960'ernes afspændingsperiode, hvor NATO forlod idéen om massiv gengældelse med atomvåben som svar på enhver aggression, foretog østblokken samtidig en oprustning af alle former for konventionelle og atomare våben, så sejren over Vesten kunne komme i hus. Hvis krigen kom, forventedes det, at atomvåben ville fremme erobringen af Danmark med nogle dage, men mængden af anvendte atomvåben afhang af, hvordan offensiven skred frem.⁵¹

NATO's anvendelse af atomvåben til forsvar af dansk territorium er endnu ikke entydigt blevet fastlagt i forskningen. Som nævnt havde danske styrker en potentiel atomar kapacitet frem til 1983, hvor våbensystemerne blev opgivet, men meget tyder på, at man fra NATO's og særligt fra amerikansk side ikke var indstillet på at designere atomare sprængladninger til de danske våben, idet man allerede fra starten af 1960'erne tvivlede på Danmarks vilje til at anvende disse våben.

Til gengæld står det fast, at de tyske styrker, som indgik i det dansk-tyske korps til forsvar af Slesvig-Holsten ville råde over og forberedte anvendelsen af taktiske atomvåben i forsvarsøjemed. Hvorvidt disse våben, som blandt andet omfattede LANCE-artilleriraketter, som fra Nordtyskland kunne nå mål på Fyn og Sjælland, også ville blive anvendt mod en landgangsstyrke på Sjælland og Sydfyn og øerne, vides endnu ikke.

Warszawapagtens anvendelse af taktiske atomvåben og af kemiske våben på dansk område indgik til gengæld som et fast element i NATO's planlægning og forberedelser, selvom ingen i samtiden havde forventet det omfang, som Warszawapagtens planlægning antyder, og som reelt havde fjernet muligheden for at gennemføre det planlagte forsvar.

6.4 Krig i Nordatlanten?

Mens der kendes en del til Warszawapagtens forestillinger om krigens gang på det europæiske fastland, er det straks mere uklart, hvordan Grønland og Færøerne ville blive påvirket af en krig. Grønland fungerede nærmest som en fremskudt base for de store amerikanske bombefly med atomvåben i lasten, ligesom de amerikanske varslingsystemer på øen fulgte de sovjetiske aktiviteter for at kunne advare om et eventuelt angreb. Færøernes rolle i det strategisk nukleare perspektiv var ikke lige så fremtrædende. Her var der primært tale om varsling mod eventuelle (bombe-)flyangreb, samt kommunikationsstøtte i forbindelse med strategisk krigsførelse. Omvendt var Færøernes rolle når det gjaldt det maritime perspektiv af mere central betydning. Både i Færøerne og Grønland etableredes LORAN-C stationer. Disse blev primært oprettede for

⁵⁰ DIIS (2005) bd. 2, side 622.

⁵¹ DIIS (2005) bd. 1, se bl.a. side 622-644 samt bd. 2, side 578-642. Ole L. Frantzen og Knud J.V. Jespersen (2008). Michael H. Clemmesen: *Koldkrigsudredningen og Danmark i Den Kolde Krig* (2005), side 50-54. http://www.clemmesen.org/articles/Koldkrigsudredningen_samlet_net.pdf

at US-Navys nye flåde af missilbærende Polaris-ubåde kunne navigere, men anvendtes også til anden skibs- og flynavigation.⁵²

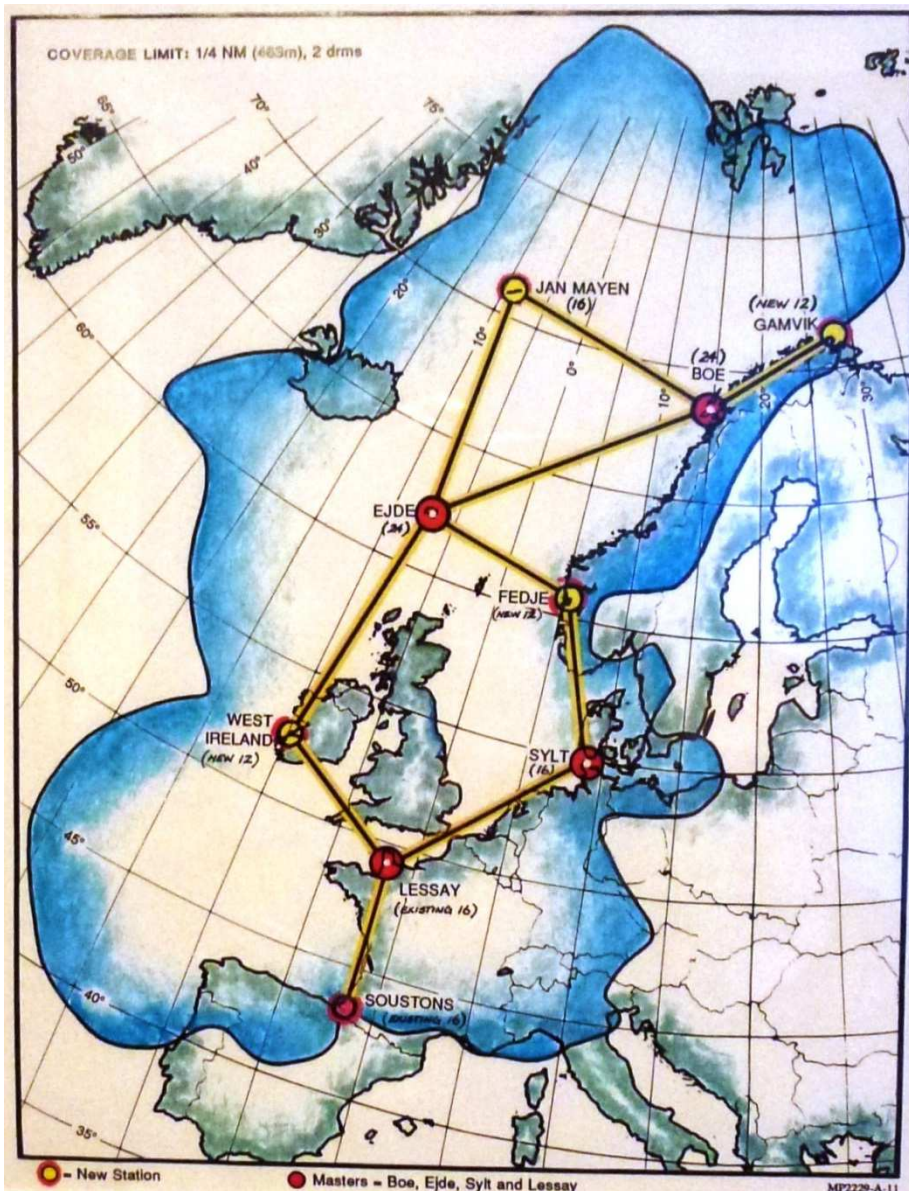
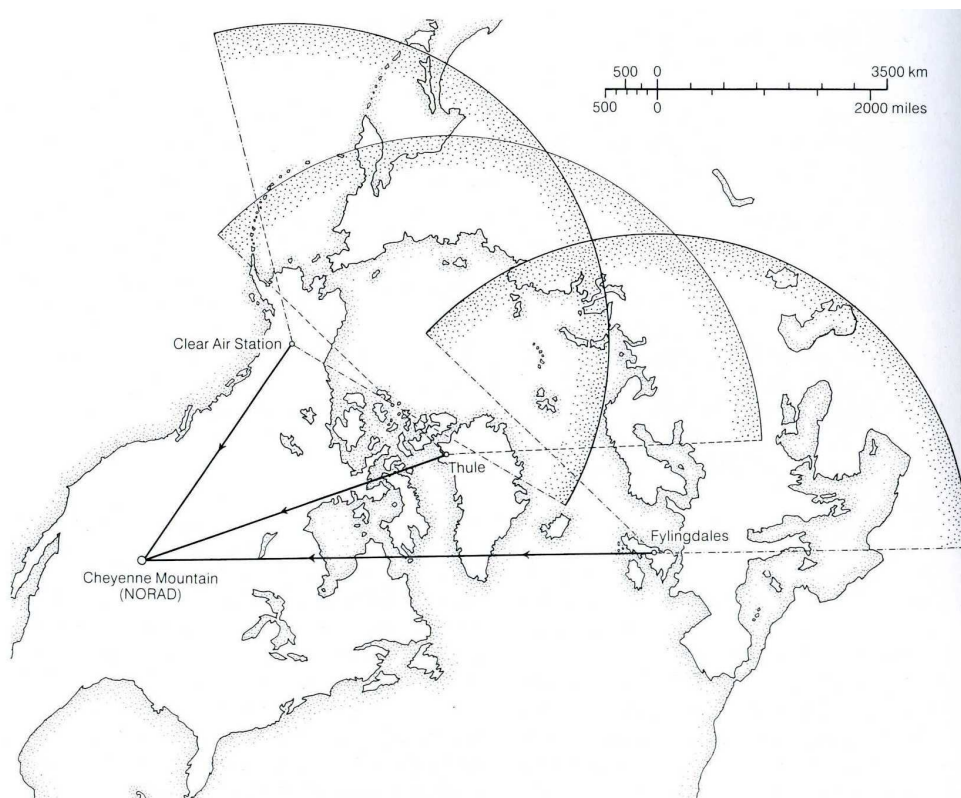

Foto af plakat fra Loran C-stationen i Eide. Kulturstyrelsen (2012)

NATO's opgaver i Nordatlanten ville i tilfælde af en krig primært dreje sig om at forhindre de sovjetiske strategiske styrker i at kunne nå frem til det amerikanske fastland og at sikre skibsforbindelserne med forstærkninger til Europa. NATO havde derfor en stående Atlanterhavsstyrke, hvis opgaver allerede startede i Kattegat og nord for Norge med at forhindre sovjetiske atomubåde og store overfladefartøjer i at kunne komme ud på det åbne Atlanterhav. Samtidig skulle luftrumsovervågningen på Færøerne og i Grønland varsle om angreb, men det er endnu ikke fastlagt i forskningen, hvorvidt anlæggene i givet fald ville blive anvendt til defensive eller offensive operationer.

⁵² Sámal T. F. Johansen: *Færøerne under den kolde krig – De militære installationer* (1999) og Ole L. Frantzen og Knud J.V. Jespersen (red.): *Danmarks krigshistorie 1814-2007* bd. 2 (2008).

Kort over rækkevidden for radarernes dækning i NATOs early warning system. Fra Cocroft og Thomas (2003)

6.5 Ændret strategi i 1980'erne

Warszawapagten havde i mere end 30 år planlagt og øvet stort set den samme operation mod dansk område, som skulle omsættes til virkelighed, hvis krigen mellem Øst og Vest blev en realitet. 1980'erne blev indledt med en skærpet retorik mellem USA og Sovjetunionen, og i november 1981 begyndte en meget omfattende og hemmelig sovjetisk efterretningsoperation kaldet RJAN. Fra sovjetisk side havde man fået den opfattelse, at Vesten var ved at forberede et atomart overraskelsesangreb på Warszawapagten. Det blev nu i første omgang KGB's og senere hen flere østlige efterretningstjenesters opgave at finde beviserne på disse forberedelser. Da man inddrager blandt andet de østtyske tjenester, modtages ordren fra Moskva med skepsis. Den østtyske efterretningstjeneste HVA med legendariske Markus Wolf som leder havde nogle af Den Kolde Krigs bedste placerede agenter i hjertet af NATO, og derfor modtog den østtyske tjeneste en lang række yderst hemmelige dokumenter om den vestlige planlægning. Intet af dette støttede den sovjetiske frygt. Tværtimod. Men hvordan kom denne frygt til udtryk i østblokkens planlægning og strategi?

I slutningen af 1983 og begyndelsen af 1984 viste Warszawapagten de første tiltag til at ændre den doktrin og øvelsesstruktur, som i adskillige årtier havde udgjort kernen i den militære planlægning mod Danmark. Vesten havde i sidste halvdel af 1983 påbegyndt opstillingen af de mellemdistanceraketter, som skulle anvendes til at udfordre de mobile SS-20'ere, som Sovjetunionen opstillede i 1970'erne. Det var da også de ændrede militære styrkeforhold på Centralfronten i Mellemeuropa, der førte til den sovjetiske doktrinændring i en mere defensiv ændring i årene 1984-1985.

Ganske vist er kilderne til belysning af den Kolde Krigs sidste årti langt fra tilgængelige i et omfang, der gør det muligt at tegne et lige så godt billede for som eksempelvis 1960'erne

og 1970'erne. Noget som imidlertid kan ses af østtysk arkivmateriale er, at østtyske enheder i 1980'erne øvede sig på besættelsen af den jyske halvø, en opgave der ellers havde været forbeholdt polske styrker. Den indenrigspolitiske situation i Polen havde været så ustabil siden 1979-1980, at det uden tvivl smittede af på Warszawapagten militære planlægning. Skulle Danmark indtages i en krigs tidlige faser, måtte der ikke herske tvivl om de polske styrkers loyalitet. Frygten for et vestligt lynangreb bragte i slutningen af 1984 og begyndelsen af 1985 østtyske mobiliseringsdivisioner i et forhøjet beredskab.

I 1987 blev den mere defensive doktrin introduceret. Hvor polske styrker før havde stået i spidsen for Kystfrontens kerneoperation mod Danmark, befandt de sig nu som en reservestyrke bag østtyske og sovjetiske enheder, ligesom Slesvig-Holsten og Jylland kom til at spille en mindre central rolle i den østlige planlægning. Erobringen af herredømmet i Østersøen havde udviklet sig til en sværere opgave end tidligere i takt med dansk og vesttysk forstærkning på det maritime område, ligesom østblokkens kapacitet til at stryge de danske minefelter ikke var tilstrækkelig. Faktisk blev danske og vesttyske søminer betegnet som en "hovedfare" af den østtyske admiral Theodor Hoffmann, som anså det for grænsende til umuligt at landsætte øststyrker på øerne, hvis danskerne formåede at lægge deres minespæringer planmæssigt ud. Skulle det danske mineforsvar ødelægges, måtte der slås til mod de danske minedepoter og minelæggere.

De militære styrkeforhold forrykkede sig i 1980'erne, hvor den økonomiske krise og teknologiske mangler i østlandene blev tydeliggjort. Warszawapagten kunne ikke længere være sikker på at have kapacitet til at udføre den danske operation som planlagt, med mindre NATO-landene i Europa meget tidligt i kamphandlingerne var blevet påført store tab. På den måde mindskedes den militære trussel relativt op gennem 1980'erne, selv om Danmark stadig indgik i pagtens krigsplanlægning.⁵³

⁵³DIIS (2005) bd. 3, side 537-554.

7. Systemerne i det danske koldkrigsforsvar

Fra 1950 opbyggedes inden for rammerne af NATO-samarbejdet et dansk forsvar, som trods skiftende kommandostrukturer, militære doktriner og en rivende teknologisk udvikling igennem perioden ikke grundlæggende ændrede sammensætning eller opgaver. Forsvaret og krigsberedskabet udviklede sig gennem perioden til at være et vidtforgrenet parallelt system, som kunne aktiveres, hvis katastrofen skulle indtræffe, og som kom til at udvikle sig med sin egen dynamik.

Udgangspunktet i det militære forsvar var opfattelsen af Warszawapagten i øst som den klare mulige fjende, som gav Danmark en vigtig strategiske placering ved ind- og udsejlingen til Østersøen i umiddelbar nærhed af den opfattede fjende. Danmark kom derved til at ligge i NATO's yderste linje mod Warszawapagten, og det kom gennem hele perioden til markant at tegne dansk forsvars opgaver og sammensætning samt relationerne til partnerne i NATO.

Uanset de skiftende danske politiske forbehold over for NATO skete der gennem hele perioden en stadigt stigende integration af danske styrker med NATO på såvel det strategiske som det operative niveau. Dermed kom også en stigende fælles opgaveløsning, som gav det danske forsvar en række særlige opgaver inden for NATO-samarbejdet, upåagtet landets særlige nationale interesser og forbehold. Det blev således også et grundvilkår for dansk forsvar, at dele af styrkerne i tilfælde af en krise eller en krig ville blive afgivet til NATO-kommando og blive indsat uden for landets grænser.

Til trods for en meget bevidst politisk styring af sikkerheds- og forsvarspolitikken og integrationen med NATO kunne forsvarets styrker gennem hele perioden gribe til våben på eget initiativ, hvis man blev angrebet. Kongen udstedte i 1952 en forordning, som gav det danske forsvar denne mulighed for – uden yderligere godkendelse – at imødegå et angreb med alle til rådighed stående midler. Baggrunden var naturligvis ønsket om ikke at opleve en situation som ved det tyske angreb den 9. april 1940, men forordningen skulle frem for alt modvirke et eventuelt kommunistisk kup. Reelt betød forordningen dog, at enhver dansk kommandør selv kunne vurdere, hvornår en krig var i gang, hvilket de facto kunne sætte alle politiske beslutningsprocesser ud af spillet og i sidste ende udløse en verdenskrig. Den kongelige forordning var gengivet i alle soldaterbøger og var ophængt på alle tjeneststeder og mindede om det enorme ansvar, der lå på de styrker, der i hele perioden var i et højt beredskab.⁵⁴

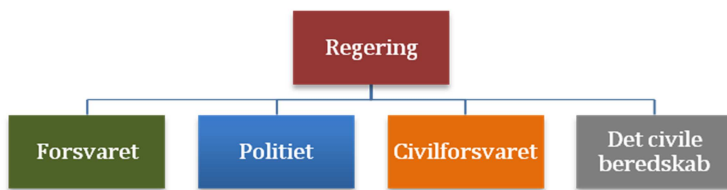
Store dele af det danske forsvar sad nemlig i den skarpeste ende af NATO. Landets placering og nærheden til Warszawapagten kunne i givet fald betyde, at man kun havde få minutters varslings tid i tilfælde af et angreb fra søen eller i luften. Som udgangspunkt var forsvaret dog indrettet efter, at der inden et krigsudbrud ville være en eskalation af en krise mellem magterne med en gradvis optrapning og aktivering af det civile og militære beredskab under totalforsvaret.

7.1 Totalforsvarets struktur

Totalforsvarets struktur og opgaver udsprang af civilforsvarsloven i 1949 og hærloven af 1950, og blev suppleret med lov om det civile beredskab i 1959, som samtidig var grundlaget for rollefordelingen mellem det militære og de forskellige civile elementer i civilforsvaret, politiet og det civile beredskab og mellem staten, regionerne (fra 1962) og kommunerne. Tilsvarende var det militære forsvars opgaver fastlagt i lovene vedrørende forsvarets ordning, som løbende blev revideret op gennem perioden. Endeligt skabtes først under Statsministeriet og fra 1962 under Indenrigsministeriet en krisestyriingsorganisation, som med deltagelse af de relevante ministre og embedsmænd kunne koordinere totalforsvarets indsats. Formålet med denne organisering var dels at skabe en central koordination og politisk kontrol af beredskabet og totalforsvaret, dels at

⁵⁴ Se eksempelvis Søværnets Operative Kommando: *Grundbog for orlogsgaster* (1976)

sikre, at man gennem en decentral struktur i en krigssituation havde en velfungerende organisation, der kunne følge fastlagte retningslinjer for totalforsvarets indsats.

Lovkomplekserne omkring totalforsvarets struktur omfattede ikke kun de fire direkte implicerede elementer af totalforsvaret, men var ligeledes fastsat i en række andre bestemmelser og love på vidt forskellige områder af samfundslivet. Således blev der på en række lovgivningsområder indarbejdet særlige bestemmelser eller undtagelser, som i tilfælde af en krise eller krig skulle sikre organiseringen eller ressourceallokeringen på det pågældende område ved eventuelt helt at sætte fredstidslovgivningen ud af kraft.⁵⁵

Beredskabets form og sammensætning blev løbende indrapporteret til og drøftet med NATO med henblik på at sikre en koordination, men også fordi man fra NATO's side ønskede at vurdere medlemslandenes sårbarhed i tilfælde af en krig.⁵⁶

Lovgivningen fastsatte det militære, civilforsvaret, det civile beredskabs og politiets forskellige opgaver, der svarede til de forskellige beredskabsniveauer, som igen afspejlede den aktuelle globale sikkerhedssituation. Aktiveringen af dele af beredskabet skete således efter en politisk vurdering af det generelle og aktuelle trusselsniveau, og kunne aktiveres i forskellige grader, som det eksempelvis skete under nogle af de store internationale kriser op gennem perioden.

Totalforsvarets væsentligste opgaver var gennem hele perioden:

I fredstid:

- at opretholde en styrke og et beredskab til national suverænitetsåndhævelse
- at observere og varsle om en mulig aggression
- at kunne gennemføre en mobilisering i forskellige grader svarende til det aktuelle sikkerhedsniveau
- at indsætte det civile og militære forsvar til at afhjælpe katastrofer og større ulykker

I en krig:

- at sinke fjendens fremrykning over Østersøen
- at sinke fjendens fremrykning efter en landgang på den sjællandske øgruppe
- at slå igen mod fjendens baser
- at bidrage til forsvaret af Nordtyskland
- at afvente og modtage forstærkningsstyrker
- at sikre videreførelsen af centrale, civile samfundsfunktioner, herunder forsyninger til forsvaret, civilforsvaret og civilbefolkningen

Eksempler på aktivering af det danske beredskab 1945-1991

Påskekrisen 1948: Dele af det militære mandskab sættes kortvarigt i alarmberedskab, orlov bliver inddraget for visse grupper og der udleveres skarp ammunition efter rygter om en forestående kommunistisk magtovertagelse.

Ungarnskrisen 1956: Alt militært mandskab sættes kortvarigt i alarmberedskab, frihed bliver inddraget ved den sovjetiske nedkæmpning af opstandene. Dele af civilforsvaret aktiveres for at kunne modtage flygtninge, og der sendes humanitær hjælp til Ungarn.

Berlinkrisen 1961: Dele af det militære mandskab sættes kortvarigt i beredskab, og der gøres bl.a. klar til minering af de danske farvande.

Cubakrisen 1962: I op til tre uger sættes alt militært mandskab i alarmberedskab. Patuljeringen til søs og i luften intensiveres. Der udleveres skarp ammunition til dele af Hærens styrker.

Tjekkosllovakietkrisen 1968: Alt militært mandskab sættes i tre uger i alarmberedskab, frihed bliver inddraget og netop hjemsendt personel genindkaldes ved den sovjetiske nedkæmpning af opstandene i Prag.

Oliekrisen 1973: Der pålægges brændstofbesparende foranstaltninger for at undgå at de nationale oliereserver er opbrugte ved en eskalering af krigen i Mellemøsten.

Able Archer 1983: Dele af det danske luftforsvar sættes i alarmberedskab på grund af øget sovjetisk aktivitet.

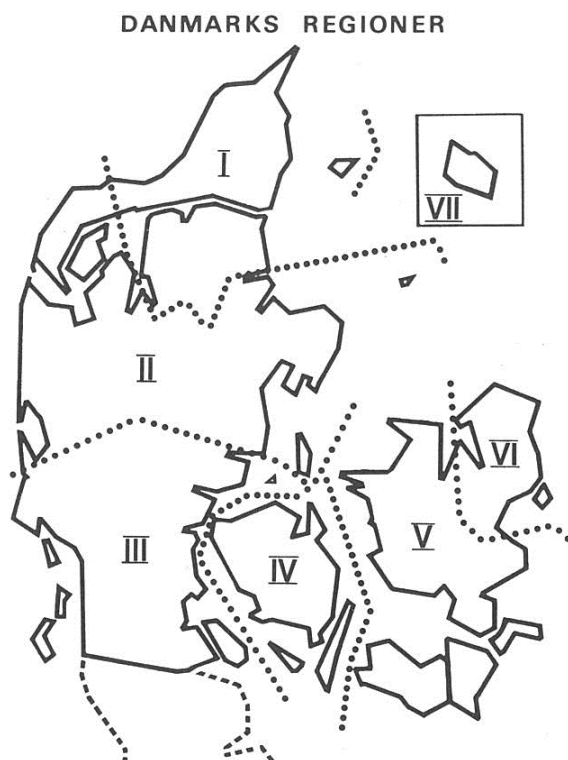
Det fulde omfang af det egentlige militære beredskab i kriserne er endnu ikke belyst i forskningen.

⁵⁵ Indenrigsministeriet: *Betænkning om uddannelse af værnepligtige i Civilforsvaret. Betænkning nr. 862 (1977)*

⁵⁶ NATO Civil Emergency Planning Committee. Det har ikke været muligt til dette notat at få indblik i Danmarks løbende indberetninger til komitéen.

at afhjælpe virkninger for civilbefolkningen af en krig på dansk grund gennem civilforsvaret, herunder eventuelt gennem evakuering⁵⁷

Med henblik på bedst muligt at sikre koordinationen mellem totalforsvarets fire hovedelementer oprettedes en tredelt struktur, der kunne forestå koordinationen og samarbejdet på det statslige, regionale og kommunale niveau. Foruden et centralt udvalg under regeringen, blev landets administration forberedt i to landsdele, hvis landet skulle blive delt som led i krigshandlinger. Samtidig fastsatte en skrivelse en inddeling af landet i otte – senere syv – regioner, der kunne koordinere totalforsvarets fire elementer på det regionale niveau. Endeligt fandtes under det regionale niveau endvidere et kommunalt niveau, til håndtering af ikke mindst civilforsvaret på lokalt niveau.

Kort over regionerne. Fra Christensen (1983)

Et helt centralt aspekt i denne struktur var netop, at arbejdet indenfor – og koordinationen mellem – totalforsvarets fire elementer skulle kunne fortsætte bedst muligt, selvom kommunikationsvejene mellem de enkelte elementer skulle blive afbrudt. Som en integreret del af lovgivningen kunne der derfor ske en betydelig uddelegering af ansvar og bemyndigelser til at agere på regeringens vegne, og i totalforsvarsregionerne ville regionsamtændene derfor indtage en helt central rolle, som regeringens lokale repræsentanter med vide beføjelser. Tilsvarende ville regionscheferne for det militære forsvar, politiet og civilforsvaret have centrale roller.

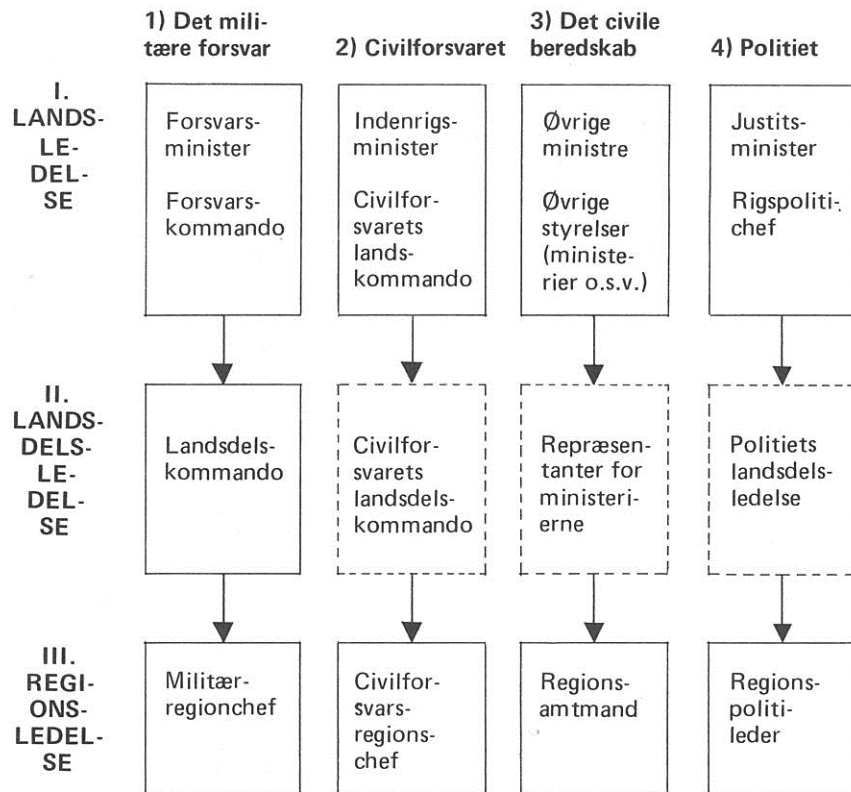
For yderligere at sætte rammen for samarbejdet mellem de fire elementer af totalforsvaret etablerede man sikrede kommandoanlæg, som kunne anvendes i en krigssituation. På regeringsniveau etableredes de to regeringsanlæg, som samtidig kunne fungere som landsdelsledelser, hvis forbindelserne mellem dem blev afbrudt. Disse

⁵⁷ Forsvarskommandoen og Civilforsvarsstyrelsen: *Totalforsvarets beredskabsplan*. Afklassificeret udgave. (FKO-OD 122, 1986).

regeringsanlæg havde samtidig repræsentation af kongehuset, idet regenten ville sidde i det ene anlæg, mens tronfølgeren ville sidde i det andet.

På regionsniveau etablerede man tilsvarende i 1960'erne sikrede kommandoanlæg til regionsledelserne, hvor repræsentanterne for hver af de fire elementer af totalforsvaret kunne sidde sammen og dels styre opgaverne indenfor deres respektive områder og dels kunne samordne indsatsen direkte.⁵⁸

TOTALFORSVARETS 3-DELTE LEDELSE OG 4 BESTANDDELE

CF-regionen (2), civilregionen (3) og politiregionen (4) har direkte forbindelse med landsledelsen, indtil landsdelsledelsen (II) træder i funktion.

Figur: Niveauerne i totalforsvaret. Figuren er noget forenklet. Det var f.eks. kun Hæren som havde en landsdelskommando. I tilfælde af krig skulle kommandoen over det militære forsvar hurtigst muligt overgå fra Forsvarskommandoen til chefen for Forsvarets Operative Styrker og BALTAP. Fra Christensen (1983).

Den vidt forgrenede struktur i totalforsvaret vidnede om, hvor stor en opgave det ville være at forestå det militære forsvar, opretholdelsen af ro og orden samt at fortsætte de centrale samfundsfunktioner i et moderne og komplekst samfund. Samtidig vidnede strukturen om, hvor omfattende man forventede, at en krig kunne blive.

7.2 Det militære forsvar

Dansk forsvar var under Den Kolde Krig, i lighed med i andre lande, opbygget som et mobiliseringsforsvar, som kunne aktiveres i forskellige grader i tilfælde af en krig efter nærmere fastsatte beredskabs- og indsatsplaner og i fastlagte kommandostrukturer såvel nationalt som indenfor rammerne af NATO.

⁵⁸ Landsdelsanlæggene og de regionale kommandoanlægs placering fremgår af bilag 2

En hjørnesteen i mobiliseringsforsvaret var løbende at uddanne værnepligtigt mandskab, som kunne genindkaldes i tilfælde af en krig til at betjene funktioner indenfor det militære eller civile forsvar. Forsvaret var således opbygget som en kadreorganisation med et stampersonel bestående af officerer og befalingsmænd, som i fredstid uddannede indkaldte værnepligtige i forskellige funktioner, og som udgjorde forsvarets fredstyrke. Efter endt uddannelse og en kort periode med gavntjeneste kunne de værnepligtige hjemsendes for i givet fald senere at blive genindkaldt til tjeneste i tilfælde af en mobilisering. Der indkaldtes gennem hele perioden årligt op til 25.000 værnepligtige, som gjorde tjeneste i 9-24 måneder, og op imod 1 million danske mænd har i perioden 1945-90 gjort tjeneste i det militære forsvar eller i civilforsvaret.

Uddannelsen af personel skete ved garnisoner og på skoler med specialer indenfor de forskellige tjenestegrene ved forsvaret og civilforsvaret, som med tiden blev placeret overalt i landet. Hertil kom en lang række træningsfaciliteter i form af øvelsespladser, ruinbyer og skydebaner, hvor større eller mindre styrker kunne træne under uddannelsen og i forbindelse med genindkaldelser.

En anden hjørnesteen i mobiliseringsforsvaret var etableringen af depoter med udrustning, materiel, ammunition og forsyning, så den genindkaldte styrke kunne udrustes og indsættes umiddelbart. Der blev derfor etableret en omfattende depotstruktur med mobiliserings- og forsyningsdepoter til at understøtte ikke bare det danske forsvar og civilforsvar, men også i et vist omfang de NATO-styrker, som i tilfælde af en krig ville operere i eller fra Danmark. Enorme mængder af udrustning blev under Den Kolde Krig på denne måde indkøbt og lagt i depot, hvor det løbende blev vedligeholdt og til dels fornyet.

Endelig indgik også store dele af den civile sektor i mobiliseringsberedskabet, således at man kunne mobilisere og disponere væsentlige samfundsressourcer i tilfælde af en krig. Dels blev det pålagt de enkelte ministerier at opbygge og vedligeholde et beredskab, som kunne fortsætte væsentlige samfundsfunktioner inden for de respektive ressortområder i tilfælde af en krig. Det gjaldt f.eks. sygehusberedskabet, køretøjer og bezindepoter, men også indenfor alle andre ressortområder blev der udviklet planer, så man kunne disponere over både offentlige og private ressourcer. Tilsvarende udvikledes et omfattende kommunalt civilforsvar, som skulle sikre indkvartering, forsyning af civilbefolkningen og forestå redningsindsatsen – eventuelt bistået af det statslige civilforsvar.⁵⁹

Mobiliseringsforsvarets sammensætning og omfang blev løbende udviklet gennem perioden i overensstemmelse med den aktuelle trusselvurdering i form af det politiske klima i øst-vest-konflikten, udviklingen i våbenteknologier og som en afspejling af den generelle samfundsudvikling med et stadigt mere komplekst samfundsliv.

Totalforsvarets forskellige elementer vurderede løbende trusselsniveauet, hvilket kom til udtryk ikke bare i planlægningen men også i de krigsscenerier, som man forsøgte at opstille i et forsøg på at bedst muligt at forberede beredskabet på en krig, som kunne antage forskellige former og have forskellig intensitet.

Der var imidlertid tre konstanter i den danske og i NATO's beredskabsplanlægning: Truslen kom fra øst, og det ville være Warszawapagten, som først indledte et angreb. Endeligt blev det taget for givet, at en konflikt mellem øst og vest ville inddrage Danmark på et meget tidligt tidspunkt. Dette ændredes der ikke grundlæggende ved gennem hele perioden, og kom til at præge forsvarets form, sammensætning og opgaver i al væsentlighed frem til midten af 1990'erne.

Søforsvaret

Forsvaret opbyggede gennem Den Kolde Krig et søforsvar, som i fredstid havde den primære opgave at overvåge Warszawapagtens bevægelser i Østersøen og gennem de

⁵⁹ Forsvarsministeriet: *Danmarks totalforsvar*. (1983) Pjece udgivet til uddannelsesbrug.

danske stræder. Warszawapagten havde en betydelig del af sine flådestyrker i Østersøen og skulle derfor passere gennem de danske stræder for at kunne operere på verdenshavene. Gennem en omfattende overvågning fra skibe i Østersøen, aflytningsudstyr, radarer, fra kystforterne på Langeland og Stevns og fra et finmasket net af kystudkigsstationer langs de indre danske farvande kunne Søværnet tidligt opdage en mulig forberedelse til et angreb og alarmere NATO-partnerne. Dernæst ville man kunne kontrollere og eventuelt standse gennemsejlingen af de danske farvande ved udlægning af store mængder af søminer og endeligt kunne man imødegå et angreb over Østersøen med ubåde og større og mindre overfladefartøjer for at forhindre eller forsinke en landgang på Sjælland og øerne som et led i Warszawapagtenes bestræbelser på at sikre gennemsejlingen af de danske farvande.

Søværnets struktur og opgaver afspejlede netop dette scenarium, og der blev gennem perioden opbygget en infrastruktur, der foruden farvandsovervågningen, omfattede baser i København, Frederikshavn og Korsør, en mobil base og med en kapacitet til hurtigt at kunne udlægge miner fra depoter på land og ved at benytte civile havne, som til dels blev forberedt på at kunne udfylde militære funktioner.⁶⁰

Luftforsvaret

Luftforsvarets opgaver afspejlede tilsvarende Danmarks placering tæt på Warszawapagten, og luftforsvarets opgave i såvel fredstid som i tilfælde af en krig var således at overvåge lufrummet over Danmark og dybt ind i Østersølandende for så tidligt som muligt at identificere en øgning af flyaktiviteten. Der blev derfor etableret et omfattende net af radarstationer, som fra 1960'erne også kunne rapportere observationer til NATO-partnerne og koordinere en indsats. Radarstationerne på Bornholm, i Skovhuse ved Vordingborg, på Skagen, i Gribskov og Bækskov ved Skrydstrup opretholdt derfor et konstant højt beredskab, og fulgte alle Warszawapagtenes flybevægelser tæt.

I tilfælde af krænkelser af dansk lufrum eller ved et egentligt angreb mod Danmark ville danske kampfly imødegå truslen over Østersøen fra baser på de tidligere tyske flyvestationer i Skrydstrup, Aalborg og Karup. Tilsvarende ville engelske og eventuelt amerikanske kampfly kunne operere fra Tirstrup og Vandel og supplere det danske luftforsvar. Endeligt blev flere civile flyvepladser i f.eks. Sønderborg, Esbjerg og Beldringe forberedt, så de kunne anvendes som baser for kampfly.

Ved siden af kampfly-kapaciteten opbyggedes et jordbaseret luftforsvar med kanoner og siden med langtrækkende missiler i en ring omkring København. Disse blev siden erstattet af missiler med en kortere rækkevidde, som til gengæld kunne flyttes til nærmere udpegede operationspladser og kunne forsvare dels hovedstaden og dels udvalgte installationer, som flyvestationerne.

Endeligt havde Flyvevåbnets med dets jagerbombere til opgave dels at understøtte Hærens operationer på land men også mere offensive opgaver med bombing af fjendtlige flyvestationer, radar- og missilanlæg langs den østtyske og polske østersøkyst.⁶¹

Landforsvaret

I landforsvaret havde Hæren ikke på samme måde som flyvevåbnet og søværnet klare operative fredstidsopgaver ud over, at den betydelige stående styrke naturligvis indgik som en del af terrorbalancen mellem de konventionelle styrker i Europa. Hæren udgjorde således i hele perioden langt den største del af forsvaret med en stående styrke på ca. 21.000 mand i fredstid, som i en krig kunne øges til ca. 86.000 mand.

⁶⁰ Hans Chr. Bjerg (red.): *Flåde og teknik 1739-1989*. (1989). Søren Nørby & Steen Schøn: *Fregatterne Peder Skram og Herluf Trolle. Flådens Flagskibe under Den Kolde Krig* (2006)

⁶¹ Hans A. Schrøder: *Det skulle være så godt. Dansk luftforsvar under Den Kolde Krig* (2002)

Søværnets primære fartøjstyper:

- Store bevogtningsfartøjer til brug særligt i Nordatlanten.
- Større kampenheder (fregatter, korvetter) til kamp mod fjendtlige skibe i Kattegat og Skagerrak
- Mindre bevogtningsfartøjer til observation i de indre danske farvande.
- Minelæggere og minestrygere til udlægning eller optagning af søminer.
- Mindre kampenheder (ubåde, torpedobåde til indsats mod fjendtlige skibe i Østersøen).

Flyvevåbnets primære flytyper:

- Jagerbombere til støtte for kampe på jorden.
- Jagerfly til at afvise eller bekæmpe indtrængende fly.
- Rekognosceringsfly til fotografering og indhentning af efterretninger.
- Transportfly og overvågningsfly til forsyning og overvågning af dansk territorium.

Hærens primære våbensystemer:

- Kampvogne (Centurion. Leopard)
- Lette kampvogne (M41, M24)
- Pansrede mandskabsvogne
- Selvkørende artilleri (M109)
- Trukket artilleri (105, 155 og 203 mm)
- Morterer (81, 107 og 120 mm)
- Lastbiler og andre upansrede køretøjer.
- Dysekanoner og panserværnsraketter
- Maskingeværer og håndvåben

Landforsvaret blev i vid udstrækning udformet som en mobil styrke med kampvogne, pansrede mandskabsvogne og lastbiler støttet af artilleri. Styrken var samtidig udrustet til bedst muligt at kunne imødegå et forventet angreb fra Warszawapagtens side med kemiske og nukleare våben.

Hæren uddannede fra kaserner og skoler rundt om i landet løbende store styrker af soldater, som i tilfælde af krig kunne mobiliseres, udrustes fra de forberedte depoter og herefter indgå i de to store kampenheder, som Danmark kunne stille til forvaret af dansk territorium og af NATO's nordregion. Hærens opgaver i tilfælde af en krig var således dobbelt. En del af styrken skulle forsvare Sjælland og øerne mod en landgang fra Warszawapagten, som man forventede ville ske i områderne omkring Faxe Bugt eller Køge Bugt som led i Warszawapagtens forsøg på at sikre sig gennemsejlingen af stræderne og som en trussel mod hovedstaden. Målet for Hæren var at forhindre en landgang eller sinke fjendens fremgang mest muligt, til forstærkningsstyrker fra NATO kunne nå frem.

Det andet ben i landforsvaret tog udgangspunkt i forsvaret af den jyske halvø, hvor hæren skulle optage kampen mod et angreb fra Warszawapagten gennem Nordtyskland. I fredstid havde Hæren et fælles hovedkvarter med tyske styrker i Rendsborg og allerede i en kriseopbygning ville danske styrker blive skudt helt frem mod den indre tyske grænse.

NATO's tilsagn om og reelle planer for at sende forstærkningsstyrker til Danmark i tilfælde af en krig varierede op gennem perioden. Selvom man fra dansk side havde en klar forventning om, at særligt britiske styrker ville blive deployeret til Danmark, ville det i sidste ende afhænge af den aktuelle operative situation, om hjælpen ville komme. Såvel Tyskland som Storbritannien og USA havde på forhånd etableret depoter med materiel og ammunition flere steder i Danmark og i blandt andet Esbjerg blev indskibningen af styrker forberedt med etableringen af kajanlæg og depoter.

Hjemmeværnet

Parallelt med genopbygningen af et dansk forsvar fandtes stadig levnene fra Besættelsestidens modstandsgrupper. Allerede fra 1943-44 skete der en politisk polarisering af modstandsbevægelsen, og de borgerlige og militære dele af modstandsbevægelsen blev organiseret i de såkaldte CHAIR-grupper – eller ventegrupper. Disse skulle stå til rådighed for de allierede i forbindelse med en invasion eller en kamp mod tyskerne i Danmark, og grupperne blev udrustede og skarpt styret af det britiske Special Operations Executive (SOE). Med befrielsen forsvandt den tyske trussel men blev i vid udstrækning for ventegrupperne afløst af en tilsvarende trussel fra en kommunistisk magtovertagelse. Ventegrupperne beholdt deres våben og organisation; klar til at imødegå et kommunistisk kup.

Ventegrupperne var blevet organiseret i seks modstandsregioner, og denne struktur blev efter besættelsen overtaget af forsvaret og holdt ved lige gennem hele koldkrigsperioden. Tilsvarende holdt modstandsbevægelsen fast efter befrielsen, og den veludrustede hjemmehær gled fra 1949 ind i Hjemmeværnet som kernen i en ny decentral og frivillig forsvarsorganisation. Med etableringen af det statsligt hjemmeværn i 1949 blev der anlagt i hundredvis af nye hjemmeværnsgårde, depoter, skydebaner og anlæg til brug for de ca. 60.000 medlemmer, som både i freds- og krigstid udgjorde Hjemmeværnet.

Hjemmeværnet bestod primært af tre forskellige dele, som havde forskellige opgaver som støtte til forsvarets tre værn.

Hærhjemmeværnet udgjorde langt den største del af hjemmeværnet og skulle blandt andet understøtte hærens operationer med bevogtning og nærforsvar af militære anlæg og samfundsvigtige installationer. Samtidig kunne hærhjemmeværnet deltage i egentlige kamphandlinger sammen med hæren.

Flyverhjemmeværnet havde tilsvarende bevogtning- og nærforsvarsopgaver omkring Flyvevåbnets radaranlæg, flyvepladser og depoter. Samtidig omfattede luftmeldekorps

en stor del af flyverhjemmeværnet. Korpset skulle bemande luftmeldetårne og den omfattende meldestruktur, der knyttede sig til den nære del af luftrumsovervågningen.

Marinehjemmeværnet skulle støtte søværnet med bevogtning og nærforsvar. Mod slutningen af perioden overtog marinehjemmeværnet med deres hjemmeværnsskuttere en større og større del af farvandsovervågningen til søs.

En fjerde del af hjemmeværnet bestod i *virksomhedshjemmeværnet*, som var opstillet af større og mindre virksomheder – og ikke mindst offentlige og private forsynings- og infrastrukturvirksomheder. Virksomhedshjemmeværnet skulle sikre beskyttelsen og den videre drift af eksempelvis telefonnettet og jernbanerne.

Endeligt indgik *politihjemmeværnet* som støtte til politiets opgaver med at opretholde den indre ro og orden.⁶²

Bornholms Værn

Bornholm havde på grund af sin placering langt inden bag Warszawapagtens linjer en særlig status og rolle, og øen spillede en central rolle i den danske overvågning af fly- og skibstrafikken og som fremskudt lyttepost for NATO.

Med baggrund i den sovjetiske besættelse af øen i 1945-46 bevægede Danmark sig dog udenrigspolitisk på listesko i forhold til forsvaret på Bornholm for ikke unødigt at provokere Sovjet. Spørgsmålet om forsvaret af Bornholm og en eventuel stationering af NATO-styrker forblev en varm kartoffel, og fra dansk side valgte man ikke at tirre Sovjet ved ikke at placere offensive styrker på øen. I stedet etableredes Bornholms Værn, som omfattede styrker fra alle tre værnsgrene, og som havde som primær opgave at håndhæve og forsvare øens suverænitet. Derfor udvikledes en særlig struktur omkring forsvaret af øen, som omfattede selvstændige styrker og en uafhængig depotstruktur, der kunne understøtte styrkernes indsættelse i en relativt lang periode uden forsyninger fra fastlandet. Strukturen afspejlede på denne måde i vid udstrækning den tilsvarende struktur på nationalt niveau, men i lille skala.

Forsvaret af Nordatlanten

Ligesom Bornholm udgjorde også de danske områder i Nordatlanten, Færøerne og Grønland, en betydelig udfordring for det danske militære forsvar i forhold til en suverænitetshævdelse af de store områder meget langt væk. Søværnet og Flyvevåbnet etablerede derfor en overvågnings- og basestruktur i Færøerne og i Grønland, som gjorde en markering af den danske suverænitetshåndhævelse mulig, men som ikke kunne udgøre det for et egentligt territorielt forsvar af områderne. I Tórshavn og i Grønnedal blev der etableret flådestationer og en vidt forgrenet depotstruktur, som kunne understøtte Søværnets patruljering af farvandene i Nordatlanten og slædepatruljen Sirius i Nordgrønland. Samtidig patruljerede Søværnets store overfladefartøjer farvandene med base i Danmark.

Mens den danske militære tilstedeværelse i såvel Færøerne som i Grønland på mange måder var symbolsk og ikke omfattede muligheden for et egentligt territorielt forsvar af områderne i tilfælde af fjendtligt angreb, spillede områderne en ganske betydelig rolle for NATO og ikke mindst for USA's og Englands overvågning og varsling om forestående angreb.

USA etablerede allerede under 2. Verdenskrig flere baser i Grønland, og muligheden for at kunne disponere over disse baser blev under Den Kolde Krig et væsentligt punkt i de dansk-amerikanske relationer, som det allerede er blevet nævnt. USA udbyggede gradvist

⁶² For ventegrupperne og SOE se Knud J.V. Jespersen, *Med hjælp fra England* (2000). For Hjemmeværnets opståen se Jens Ole Christensen *Idé - engagement - mennesker: Hjemmeværnet 1949-2009* (2009)

sine baser i Grønland med en række varslingsstationer og fremskudte flybaser, som en del af luft- og missilforsvaret af det nordamerikanske kontinent. Udbygningen skete særligt fra begyndelsen af 1950'erne i Thule, hvor en stor og kompleks flybase blev opbygget, som kunne facilitere dels jagerfly, der indgik i luftforsvaret mod langtrækkende sovjetiske bombemaskiner, dels amerikanske bombefly, som fra basen i Grønland ville få en betydeligt kortere flyvetid og dermed længere operationstid mod Sovjet. Fra sidste halvdel af 1950'erne og særligt i 1960'erne udbyggedes endvidere i Thule og flere andre steder store radarstationer, som kunne varsle USA mod indkommende sovjetiske bombefly og ballistiske missiler. Disse anlæg blev opført af USA og var amerikansk ejendom efter overenskomst mellem USA og Danmark.

Ligesom Grønland var vigtig for det amerikanske luftforsvar og varslingsystem, spillede Færøerne en betydelig rolle for det britiske luftforsvar. Med sin placering midt i Nordatlanten, lå Færøerne på de sovjetiske bombemaskiners primære rute fra baser i ved Ishavet, nord om Norge og til Storbritannien eller videre mod USA's østkyst. Danmark etablerede i begyndelsen af 1960'erne en overvågningsradar på Sornfelli uden for Tórshavn, hvorfra dansk personel kunne overvåge lufttrafikken og styre jagerfly frem til at eskortere og overvåge de sovjetiske bombefly. Selvom stationen var dansk opført og dansk bemanded, indgik den som en integreret del af det britiske luftforsvar inden for rammerne af NATO-samarbejdet.

Tilsvarende udgjorde Færøerne en vigtig post for farvandsovervågningen i Nordatlanten, idet mange sovjetiske skibe passerede forbi øerne på vej til eller fra patruljer. Søværnet men særligt den amerikanske flåde havde derfor allerede fra starten af 1950'erne to overvågningsstationer, som løbende blev videreudviklet. Stationerne var opført af USA, men var dansk ejendom og bemandede med dansk personel.

Forsvaret mod de indre fjender

Et karakteristisk træk ved dansk forsvar under Den Kolde Krig var den del, der omhandlede forsvaret mod "indre fjender", det vil sige elementer i det danske samfund, som modarbejdede det militære forsvar eller måske i tilfælde af en krig aktivt ville støtte fjenden. Denne del af forsvaret var som udgangspunkt politiets opgave støttet af dele af Hjemmeværnet, men forsvaret mod indre fjender var også et væsentligt aspekt af det militære forsvar.

Spionage og kontraspionage er allerede behandlet ovenfor, men forsvaret mod indre fjender havde også langt mere konkrete udtryk og var blandt andet meget synlige i forbindelse med forsvarets byggerier. Kaserne, depoter og andre militære anlæg blev forsynet med pigtrådshegn og adgangskontroller og blev løbende patruljeret af vagtmandskab med hunde. Dette gjaldt ikke mindst i de operative anlæg; flyvestationer, radarstationer, forterne og missil anlæggene, hvor man passede særligt godt på. Frygten var dels, at spioner eller sabotører skulle kunne komme ind og ødelægge vigtige installationer, dels opstod særligt i 1980'erne en frygt for at krigsmodstandere skulle belejre anlæggene eller kunne forstyrre virksomheden. Det sidste sås i England, hvor demonstranter belejrede den britisk/amerikanske flybase Greenham Common i protest mod opstillingen af nukleare mellemdistancevåben. Selvom der gennem perioden og særligt i løbet af 1980'erne var adskillige tilløb til tilsvarende aktioner i Danmark, kom det kun til få egentlige aktioner som f.eks. kvindefredslejren i Ravnstrup ved NATO bunkeren.

Forsvaret var dog parat til at imødegå en indre trussel og foruden et straffelovstillæg, der gav mulighed for at idømme lange fængselsstraffe for "landsskadelig virksomhed" var forsvarets vagter udrustet med skarp ammunition og med en stor frihed til at skyde. Ved alle militære tjenestesteder var der ligefrem et egentlig kup-beredskab, med vagtstyrker, som umiddelbart kunne indsættes ved et forsøg på en kommunistisk magtovertagelse.

I maj 1964 ønskede SF'eren Otto Mathiasen at få forsvarsminister Victor Gram og justitsminister Hans Hækkerups svar på, om der vitterligt blev forberedt en form for

interneringslejr mellem Løkken og Blokhus, sådan som forfatteren Carl Scharnberg havde oplyst det på et møde i Odense. Justitsminister Hækkerup afviste på egne og forsvarsministerens vegne, at sådanne lejre var under opførelse, men undgik at nævne, at man havde taget sine forholdsregler. Spørgsmålet rettede sig mod den del af det danske beredskab, som bestemt ikke påvirkede danskernes hverdag sådan som militære øvelser rundt om i landet kunne gøre det. Bag kulisserne foregik der et planlægningsarbejde med forberedelse af nødhospitaler, fangelejre og gravpladser, som ville få relevans, hvis Den Kolde Krig blev varm. I tilfælde af krigs- eller kritesituationer kunne omkring 1.000 ledende kommunister alene i det storkøbenhavnske område i slutningen af halvtresserne forventes at blive interneret, hvis man skal tro de detaljerede planer, som PET-kommissionen har beskrevet i sin rapport. Om man har fastholdt et sådant planlægningsarbejde i henhold til NATO-forpligtelserne, vides ikke, men under hele Den Kolde Krig blev der opretholdt et skyggeberedskab, som kunne træde i kraft i en given situation.

Skoler og andre kommunale bygninger havde ofte en dobbeltfunktion, så de i tilfælde af krig kunne komme til at huse et nødhospital eller andet af betydning for den lokale krigshåndtering og -styring.⁶³

7.3 De civile elementer i totalforsvaret

Generelle strukturer og opgaver

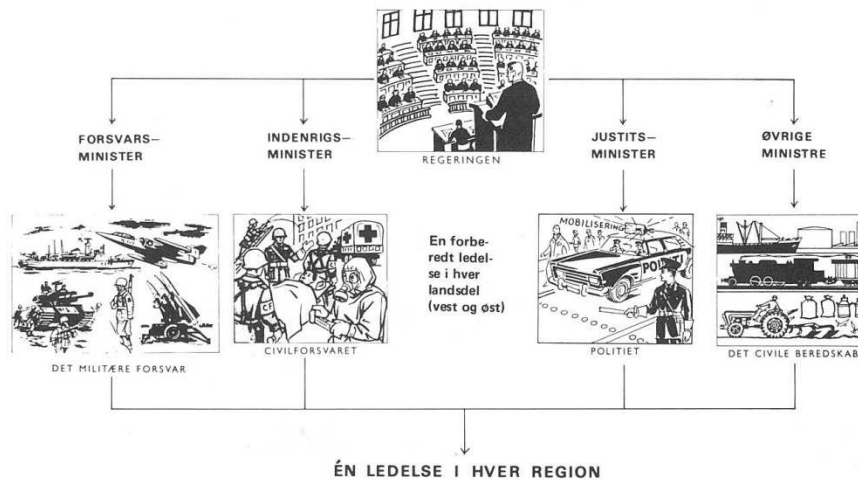
Det danske krigsberedskabs andet ben i totalforsvaret bestod i hele det civile beredskabsområde, som havde som sin primære opgave at afbøde virkningerne af en krig. Området omfattede politiet, civilforsvaret og det civile beredskab, og denne del af krigsberedskabet havde som tidligere nævnt sit udspring i erfaringerne fra 2. Verdenskrig med grundlag i civilforsvarsloven af 1949 og beredskabslovgivningen fra 1959.

Politiets, civilforsvarets og det civile beredskabs krigsorganisation blev i vid udstrækning opbygget og organiseret i lyset af truslen om en konventionel krig som 2. Verdenskrig, men med bevidstheden om den nukleare trussel og truslen om kemiske eller bakteriologiske angreb. Gennem perioden blev trusselsbilledet mod civilbefolkningen hele tiden justeret for at tilpasse beredskabet til den form, som man forventede en krig ville antage; fra isolerede konventionelle angreb til større konventionelle krigshandlinger med indsættelse af taktiske nukleare og kemiske våben og til en altomfattende atomkrig.

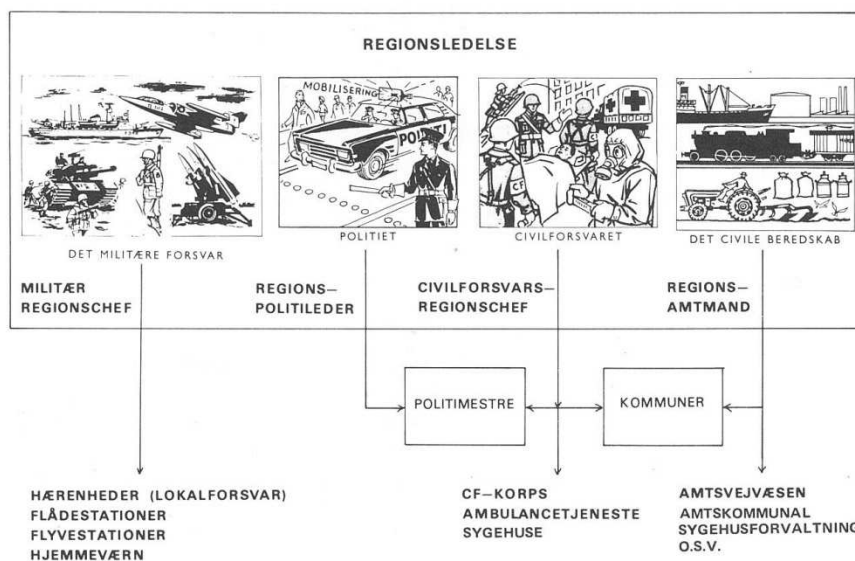
⁶³ Folketingstidende 1963-1964, spalte 5289-5305. Preben Wilhjelm, *Demokratiets vogtere* (1999), side 109. Regin Schmidt, *PET's overvågning af Danmarks Kommunistiske Parti 1945-1989* (2009), side 221-227.

<http://www.dagensmedicin.dk/nyheder/gladsaxe-har-gjort-plads-til-en-massegrav/>

DANMARKS TOTALFORSVAR – ORGANISATION OG LEDELSE

REGIONENS TOTALFORSVAR

Figur. Forsimplet fremstilling til oplysnings- og uddannelsesformål af strukturen og funktionerne i totalforsvaret på nationalt og regionalt niveau. Eksempelvis havde også flådestationer og flyvestationer en lokalforsvarsledelse og refererede ikke til den militære regionschef. Fra Christensen (1983).

For at afspejle den mulige trussel og sikre den størst mulige beskyttelse af civilbefolkningen og videreførelsen af væsentlige samfundsfunktioner udbyggedes gennem 1950'erne de statslige, regionale og kommunale dele af totalforsvarets civile elementer. Ligesom det militære forsvar tog denne del af krigsberedskabet udgangspunkt i landets syv regioner. Det civile beredskabsområde måtte imidlertid - til forskel fra det militære forsvar - i høj grad opbygges, så det afspejlede dels landets demografi, dels den forventede trussel mod de enkelte dele af landet. Beredskabet havde derfor en langt

større geografisk spredning med en særlig struktur omkring hovedstadsregionen, som dels var meget befolkningstung og dels var særligt truet i tilfælde af en krig. Den decentrale struktur inddrog dels det centrale statslige beredskab under de respektive ministerier (eks. Justitsministeriet, Indenrigsministeriet, Sundhedsministeriet mfl.), dels det regionale beredskab omkring amterne, og endeligt det lokale beredskab i alle landets kommuner og politikredse.⁶⁴

Foruden at skabe en lovgivning, der bedst muligt skulle sikre samfundets mobilisering og ressourcestyring i tilfælde af en krig, blev der på det statslige niveau særligt gennem 1950'erne og 1960'erne gennemført en lang række konkrete initiativer for at sikre udbygningen af en effektiv civilbeskyttelse, nødforsyning og redning. Initiativer var et led i den udbygning, der skete indenfor totalforsvarets tre civile dele gennem perioden. I det følgende er opgaverne og strukturen for hver af disse dele kort gennemgået.

7.4 Politiet

Politiet var et vigtigt element i totalforsvaret, og havde som sin primære opgave i såvel fredstid som i tilfælde af en krig at opretholde ro og orden og at bistå de øvrige dele af totalforsvaret.

I en krig havde politiet imidlertid en række andre roller, herunder forsvaret mod "indre fjender" – eller indsats mod femte kolonne virksomhed. Dette lå i en naturlig forlængelse af politiets – og ikke mindst Politiets Efterretningstjenestes – arbejde omkring den indre sikkerhed i fredstid, som er omtalt ovenfor i dette notat. I krisesituation eller krig ville politiets opgaver i denne sammenhæng dog blive udvidet betydeligt med en række bevogtningsopgaver samt øget efterforskning og modforholdsregler omkring spionage og sabotage.

Samtidig skulle politiet i under en kriseopbygning eller i tilfælde af en krig løse en række civilforsvarsopgaver på lokalt niveau. Som led i det statslige lokale civilforsvar skulle politiet blandt andet forestå alarmering af civilbefolkningen gennem det omfattende sirenesystem, der fra 1938 og fremefter var blevet etableret over hele landet. Tilsvarende skulle politiet assistere civilforsvaret med afspærring og bevogtning af krigsskadede eller evakuerede områder. Endeligt var det politiets opgave under det statslige lokale civilforsvar at forestå evakuering af civile fra truede områder i samarbejde med civilforsvaret.

Opretholdelsen af ro og orden i en krise eller under en krig ville udgøre en meget omfattende opgave. Evakuering af store dele af befolkningen fra særligt truede områder i hovedstaden på Syd- og Østsjælland, store forventede strømme af flygtninge samt sikring mod plyndringer af private hjem og fødevardepoter i en periode med rationering af fødevarer ville komme til at udgøre væsentlige opgaver for politiet, som i dette arbejde ville blive assisteret af et stort antal lokale politihjemmeværnskompagnier samt civilforsvarets ordenskorps, som skulle indsættes under ledelse af politifolk.

Til forskel fra det militære forsvar, var politiet i hele perioden primært organiseret efter at skulle kunne varetage fredsmæssige opgaver. Denne struktur ville til dels blive fastholdt i en krise eller en krig, idet der dog i lighed med de øvrige dele af totalforsvaret ville blive aktiveret en decentral struktur med ledelser for de to landsdele og for de syv regioner. Regionpolitischeferne ville blive tilknyttet de respektive politiregioner, som med tiden blev indlejret i totalforsvarsregionernes udflytningsanlæg, og de ville her kunne styre indsatsen i de i alt 54 politikredse i landet. I de enkelte politikredse etablerede politimestrene mange steder selvstændige sikrede kommandocentraler, som til dels rådede over egne kommunikationsnetværk. Denne decentrale struktur skulle bidrage til dels at mindske sårbarheden i organisationen, men også en beslutningskraftig ledelse på

⁶⁴ Indenrigsministeriet: *Betænkning om opgave- og byrdefordeling afgivet af det af Indenrigsministeriet den 29. september 1977 nedsatte udvalg om civilforsvar, brandvæsen mm.* Betænkning nr. 864 (1979)

alle niveauer, og alle led i politiets organisation fik derfor lovmæssigt meget vide beføjelser i udførelsen af deres krigsmæssige opgaver.⁶⁵

7.5 Civilforsvaret

Fra slutningen af 1940'erne blev der opbygget et omfattende og vidtforgrenet civilforsvar med baggrund i erfaringerne fra 2. Verdenskrig. Civilforsvaret kom gennem hele perioden til at spille en central rolle i totalforsvaret i forbindelse med beredskabsplanlægningen og de konkrete tiltag i forhold til at udbygge beskyttelsen af liv og ejendom i tilfælde af en krig eller andre katastrofer.

Civilforsvaret var ikke en del af det militære forsvar og sorterede således heller ikke under Forsvarsministeriet, men under Indenrigsministeriet og Civilforsvarsstyrelsen. Folkeretsligt havde organisationen og dens personel derfor også status af en humanitær organisation og var således nonkombattanter i en krig.

Civilforsvarsstyrelsen forestod i fredstid en række planlægningsopgaver omkring beredskabsplanlægningen på det statslige, det regionale og det kommunale niveau, hvor der forberedtes forskellige dele af civilforsvarets forebyggende og afhjælpende opgaver, som skulle aktiveres under en kriseopbygning og i tilfælde af en krig. I fredstid forestod styrelsen således et samarbejde og tilsyn med landets syv civilforsvarsregioner, politikredsene, de kommunale civilforsvar, som alle kommuner var pålagt at etablere, samt med sygehusberedskabet under amtskommunerne. Der var således forberedt en vidt forgrenet struktur, som i en krisesituation eller en krig skulle sikre en bred og decentral opgaveløsning i civilbeskyttelsen, og som samtidig kunne sikre en kontinuerlig og autonom struktur, hvis forbindelser og kommandoveje skulle blive afbrudt.

Ved siden af disse planlægningsmæssige og strukturelle opgaver forestod Civilforsvaret allerede i fredstid et omfattende forebyggende arbejde, som særligt bestod i tre indsatsområder, nemlig varsling, beskyttelse og evakuering.

Varsling

Der blev etableret en organisation til varsling af civilbefolkningen mod faren for luftangreb, radioaktivt nedfald mv. Allerede i fredstid forestod civilforsvaret en løbende monitoring af strålingsniveauet i Danmark med henblik på varsling ved atomekspllosioner eller ved ulykker på atomkraftværker. I tilfælde af en krig ville den organisation yderligere blive styrket og i samarbejde med bl.a. flyvevåbnet og flyverhjemmeværnet foretage observationer af luftangreb, atomekspllosioner, gasangreb mv. for så tidligt som muligt at kunne varsle civilbefolkningen. Selve alarmeringen ville ske gennem politiet, mens den løbende vurdering af situationen på nationalt, regionalt og lokalt niveau ville ligge hos Civilforsvaret.

Beskyttelse

Den anden opgave i civilforsvarets forebyggende arbejde lå i etableringen af beskyttelsesrum. For at sikre civilbeskyttelsen blev der således for statslige midler opført ca. 8.100 offentlige tilflugtsrum med en samlet kapacitet på 692.000 pladser. Tilflugtsrummene kunne på få dage klargøres i tilfælde af en krise. Yderligere blev der forberedt tilflugtsrum i store dele af den øvrige bygningsmasse og særligt i offentlige byggerier. Der blev samtidig forberedt en decentral struktur, der skulle sikre beskyttelse og redningsarbejde i boliger og ved virksomheder, og der blev anskaffet og oplagret materiel til at understøtte denne struktur. Der blev herunder opført sikringsrum i private boliger med i alt 3.124.000 pladser.⁶⁶

⁶⁵ Ivan Christensen: *Totalforsvaret* (1983)

⁶⁶ Forsvarsministeriet: *Cirkulæreskrivelse om orientering om beskyttelsesrum. 5010 af 19/11 1986.*

Evakuering

I tilfælde af en krig eller anden katastrofe blev der forberedt en evakuering af dele af befolkningen i særligt hovedstadsområdet og fra Sydøstsjælland og øerne, og der blev derfor udpeget indkvarteringsmuligheder i Vestsjælland og flere steder på Fyn og i Jylland, ligesom en forventet flygtningestrøm mod Sverige blev forberedt. Tilsvarende kunne der gennemføres evakuering andre steder fra truede områder, og mens det var en af politiets civilforsvarsopgaver at forestå selve evakueringen, var det civilforsvarets opgaver at kunne modtage, indkvartere og forpleje de evakuerede sammen med flygtninge, som af egen kraft var søgt væk fra truede områder eller krigshandlinger.⁶⁷

Krise- og krigsorganisationen

I en krig ville civilforsvaret – i lighed med de øvrige dele af totalforsvaret – indgå i en krigsorganisation med en landskommando, to landsdelskommandoer i henholdsvis Aarhus og Store Dyrehave samt syv civilforsvarsregionsledelser i Aalborg, Silkeborg, Kolding, Odense, Slagelse, Gentofte og Rønne. Endvidere ville de kommunale civilforsvar etablere sig i egne kommandoanlæg med borgmesteren, civilforsvarslederen og relevante embedsmænd. Endelig omfattede krigsorganisationen et antal centrale udrykningskolonner, som kunne indsættes til støtte for de kommunale civilforsvar eller på regionsniveau, sygehuse og nødsygehuse under det amtslige sygehusberedskab, ambulanceberedskabet og dele af politiet.

Opgavefordelingen mellem de forskellige niveauer tog udgangspunkt i, at der på landskommandoens eller landsdelskommandoernes niveau blevet truffet helt overordnede beslutninger om indsatsen af beredskabet – herunder omfattede evakueringer – på grundlag af et samlet trusselsbillede, der blev afstemt med totalforsvarets øvrige dele. På regionsniveau etableredes et overblik over eventuelle angrebs type, omfang og større skadessteder med henblik på at kunne styre den overordnede indsats i den pågældende region med hensyn til støtte til redningsberedskab, styring af flygtninge og evakuerede og kapacitetsudnyttelsen i sygehusberedskabet.

Civilforsvarsregionerne rådede i denne sammenhæng over en række ressourcer og ikke mindst CF-kolonner bemandede med fastansat og værnepligtigt mandskab, som i fredstid blev uddannet ved civilforsvarets kaserner i regionerne. I fredstid havde flere af kolonnerne en udrykningstjeneste, som kunne indsættes ved katastrofer og større ulykker. Kolonnerne kunne under en kriseopbygning eller en krig suppleres med genindkaldt mandskab, som kunne udrustes med materiel fra en række opførte regions- og afsnitsdepoter og egentlige mobiliseringsdepoter i tilknytning til kasernerne og regionerne. Kolonnerne var specialiseret indenfor en række særlige opgaver, herunder storbrande og redning af mange tilskadede og kunne herefter indsættes som understøttelse af det kommunale redningsberedskab. Samtidig havde kolonnerne specialister indenfor signaltjeneste og til sporing af krigsgas og radioaktivitet.

Regionerne rådede indenfor sygehusberedskabet samtidig over et antal nødhospitaler, som kunne oprettes i tilknytning til eksisterende sygehuse med henblik på dels at skabe en udvidelse af behandlingskapaciteten og dels at kunne skabe særligt sikrede behandlingsafsnit. Materiellet til sygehuse lå i depoter og kunne hurtigt opstilles på f.eks. skoler eller i særligt indrettede, sikrede lokaler ved sygehuse.

Civilforsvaret var også forankret lokalt på det kommunale niveau, hvor hver enkelt kommune blev pålagt at opbygge et civilforsvar, der svarede til trusselsniveauet og demografien i den pågældende kommune. Kommunerne havde herunder til opgave i fredstid at tilse udbygningen af beskyttelsesrum i tilknytning til privat boligbyggeri og at opretholde et alarmeringssystem med sirener og kirkeklokker til at varsle befolkningen.

⁶⁷ Ivan Christensen: *Totalforsvaret* (1983)

Det udførende led i det egentlige afhjælpende arbejde i civilforsvaret lå således hos kommunerne i det kommunale civilforsvar, hvor man rådede over udrykningsstyrker omfattende de lokale brand- og redningstjenester samt særligt indkaldte og udrustede kommunale værnepligtige og det statslige lokale civilforsvar under de lokale politimyndigheders ledelse. De kommunale styrker skulle særligt indsættes på skadessteder til redning af menneskeliv og ejendom og ved brandslukning men også i forbindelse med modtagelse, indkvartering og forplejning af flygtninge og evakuerede.⁶⁸

I tilfælde af en krig kunne kommunerne til disse opgaver indkalde et stort antal hjemsendte værnepligtige, som enten var over aldersgrænsen for genindkaldelse til det militære forsvar eller var egentligt uddannet til at forrette tjeneste ved det kommunale civilforsvar. Det kommunale beredskab kunne således trække på meget store mandskabsressourcer, og kommunerne havde lagre af statsindkøbt materiel og udrustning til dette formål fordelt i depoter i kommunerne. Yderligere ville det kommunale civilforsvar blive støttet af frivillige, som i fredstid påtog sig en frivillig uddannelse og tjeneste i tilknytning til civilforsvaret.⁶⁹

Endeligt rådede civilforsvaret på det lokale niveau over de bedriftsværn og karréværn, som i henhold til civilforsvarsloven skulle etableres ved henholdsvis virksomheder med mere end 50 ansatte og i boligbyggerier over en vis størrelse. Bedrifts- og karréværnene skulle forestå en lokal redning og brandslukning på arbejdspladserne og i boliger og var til dette formål udrustet og til dels uddannet gennem kommunerne for statslige midler. Denne organisation gav en yderligere decentral struktur i civilforsvaret.⁷⁰

De forskellige niveaurs indsats og koordination blev løbende prøvet ved større og mindre øvelser, som inddrog forskellige dele af civilforsvaret og de øvrige dele af totalforsvaret. Tilsvarende blev der løbende gennemført en evaluering af beredskabet på det regionale og kommunale niveau, som blandt andet førte til en præcisering i lovgivningen af det kommunale civilforsvars opgaver og pligter, men også til en tilpasning af byrdefordelingen mellem staten og kommunerne ved opretholden af et stort og relativt kostbart civilforsvar. Staten påtog sig i denne sammenhæng en betydelig del af omkostningerne til opbygningen, uddannelsen og udrustningen af de kommunale civilforsvar, ligesom staten bekostede opførelsen af et stort antal beskyttelsesrum i kommunerne. Omkostningerne til driften og opretholdelsen af beredskabet lå dog hos amterne og kommunerne.⁷¹

Civilforsvarets opgaver og organisation blev løbende tilpasset i beredskabslovgivningen, mens de grundlæggende opgaver ikke ændrede sig meget gennem perioden og i al væsentlighed bestod i en forebyggelse af skader og i en afhjælpning af skader, hvis en katastrofe skulle indtræffe. Civilforsvarets opgaver blev dog også løbende tilpasset det aktuelle trusselsniveau men også den viden, som man havde omkring virkningen af de våben, som man forventede indsats.

7.6 Det civile beredskab

Det fjerde element i totalforsvaret blev udgjort af det civile beredskab, som havde som sine primære opgaver i at forestå videreførelsen af samfundslivet og særligt de vitale

⁶⁸ Forsvarskommandoen og Civilforsvarsstyrelsen: *Totalforsvarets beredskabsplan*. Afklassificeret udgave. (FKO-OD 122, 1986).

⁶⁹ Indenrigsministeriet: *Betænkning om uddannelse af værnepligtige i civilforsvaret. Afgivet af det af indenrigsministeriet den 29. september 1977 nedsatte udvalg vedr. civilforsvar og brandvæsen m.v.* Betænkning nr. 862 (1979)

⁷⁰ Ivan Christensen: *Totalforsvaret* (1983)

⁷¹ Indenrigsministeriet: *Betænkning om opgave- og byrdefordeling afgivet af det af Indenrigsministeriet den 29. september 1977 nedsatte udvalg om civilforsvar, brandvæsen mm.* Betænkning nr. 864 (1979)

samfundsfunktioner i tilfælde af krise eller krig. Det civile beredskab skulle således styre de samfundsressourcer, der ikke var omfattet af de øvrige dele af totalforsvaret.⁷²

Den lovmæssige hjemmel for planlægningen af det civile beredskab blev fastsat i lov nr. 342 af 23. december 1959 om det civile beredskab, som udarbejdedes i tilknytning til lovgivningen omkring totalforsvaret og civilforsvarsloven. Loven pålagde de offentlige myndigheder inden for de respektive ministerområder en række opgaver i tilfælde af krig. Det blev samtidig pålagt Civilforsvarsstyrelsen at vejlede og tilse beredskabsplanlægningen på de forskellige ministerområder, som skønnedes særligt vigtige. I realiteten førte dette til, at stort set alle ministerområderne i løbet af Den Kolde Krig gennemførte en trusselsvurdering og en prioritering, som blev udmøntet i en konkret beredskabsplan for de enkelte områder, og som kunne iværksættes på forskellige niveauer under en kriseopbygning eller i tilfælde af en krig.

Som udgangspunkt skulle organisationen omkring det civile beredskab bestå i de eksisterende strukturer i den offentlige sektor, idet man tog udgangspunkt i, at man på denne måde bedst ville kunne udnytte ressourcerne og bedst ville kunne opnå den mest hensigtsmæssige opgavevaretagelse. For imidlertid at imødekomme eventuelle kompetencestridigheder eller stridigheder omkring ressourcer mellem offentlige myndigheder, var der forberedt en struktur i en krigssituation, der satte et særligt beredskabsudvalg under regeringen i stand til at kunne disponere over ressourcer fra alle ministerområder. Dette udvalg ville samtidig sikre en indlejring af det civile beredskab på højeste niveau i totalforsvaret på lands- og landsdelsniveau.

Tilsvarende ville der på regionsniveau indtræde en civilregion i totalforsvarets kommandostruktur, hvor regionsamtændene ville være statens og dermed regeringens lokale repræsentanter. Regionsamtændene ville i tilfælde af en afskæring af kommunikationen med regeringen have meget vide beføjelser i forhold til at kunne disponere over samfundsressourcer og træffe selv meget overordnede beslutninger. Civilregionerne rådede til dette formål bl.a. over en forsyningssektion, en transportsektion og en sundhedssektion.

Det civile beredskab på nationalt niveau og i civilregionerne ville på de respektive niveauer stå for gennemførelsen af konkrete initiativer, der skulle sikre varetagelsen af væsentlige samfundsopgaver på fire områder:

Det administrative beredskab, som skulle sikre gennemførelsen af nødvendig sagsbehandling af centrale administrative og politiske spørgsmål, herunder en koordinering med totalforsvarets øvrige elementer.

Det økonomiske beredskab, som skulle sikre energi, transport, produktion og forsyning til civilbefolkningen og til støtte for totalforsvarets øvrige dele. Det civile beredskab og civilregionerne havde i denne sammenhæng vide beføjelser til at kunne disponere over nødvendige offentlige og private samfundsressourcer om nødvendigt gennem beslaglæggelser, tvangsudskrivning og rationering. Samtidig var det en del af det økonomiske beredskab at foretage en afvejning og prioritering af opretholdelsen eller genetableringen af de forskellige dele af den offentlige sektor.

Presseberedskabet, som skulle sikre information til borgerne gennem en statslig informationstjeneste og gennem en central nyhedsformidling. Som udgangspunkt skulle den eksisterende presse dog fortsætte sin uafhængige nyhedsdækning længst muligt.

⁷² Det civile beredskabs opgaver, struktur og roller under Den kolde Krig er kun meget sparsomt belyst i den eksisterende forskning. Dette afsnit er således skrevet med udgangspunkt i: Lov nr. 342 af 23. december 1959 om det civile beredskab. Forsvarskommandoen og Civilforsvarsstyrelsen: *Totalforsvarets beredskabsplan*. Afklassificeret udgave. (FKO-OD 122, 1986) og Ivan Christensen: *Totalforsvaret* (1983).

Sundhedsberedskabet, som skulle forestå den overordnede styring af sygehusvæsenet og ikke mindst disponere medicinforsyningen og forestå forebyggelsen mod og styringen af udbrud af epidemier.

Under denne organisation ville stort set alle offentlige ansatte blive inddraget til at varetage de opgaver, der var prioriteret. Ansatte ville samtidig kunne flyttes til andre funktioner; som eksempler kan nævnes, at man i vejledningen om det kommunale beredskab anbefalede, at alle lærer og pædagoger blev indsat i pasningen af børn til syge og døde samt flygtninge og evakuerede. Tilsvarende skulle ansatte fra skatteforvaltningerne og bibliotekerne indsættes i registreringer af flygtninge, evakuerede og døde.

Det civile beredskab havde imidlertid gennem Arbejdsministeriets beredskabsplanlægning mulighed for at pålægge alle borgere, som ikke havde en fast krigsmæssig funktion i totalforsvaret, opgaver i forbindelse med oprydning, forsyning mv.

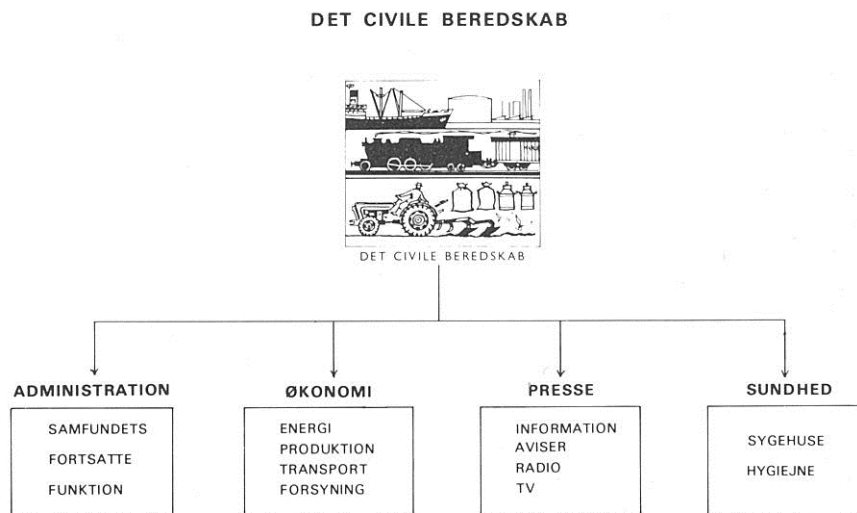
Blandt de konkrete tiltag, som det civile beredskab omfattede, kan nævnes:

For at sikre forsyningssikkerheden blev der sikret et vist niveau af nødlagre af fødevarer og brændstof indenfor den civile, kommercielle sektor.

Forsyningerne af vand, varme og elektricitet og kommunikation i en krig blev pålagt forsyningsselskaberne, som samtidig skulle sikre deres produktionsanlæg mod angreb og sabotage.

Der anlagdes en omfattende central depotstruktur med materiel, medicin mv. i regionale beredskabsdepoter.

Der blev forberedt en suspendering af pengesystemet og en rationering af varer, som kunne gennemføres med fortrykte rationeringskort og nødpenge.

Figur: Skematisk oversigt over det civile beredskabs grene. Fra Christensen (1983).

Som led i det civile beredskab forberedte Kulturministeriet i sin beredskabsplanlægning en beskyttelse af centrale kunstværker på museerne og i offentlige bygninger.

Nationalmuseet blev i denne sammenhæng pålagt at forestå en evakuering af værker, genstande og arkivalier af Enestående National Betydning (ENB), og der blev etableret et særligt sikret magasin i Ganløse uden for København til opbevaring af disse historiske effekter. ENB-mærkningen kan opfattes som datidens kanonisering af den flytbare

kulturarv. På Nationalmuseet var alle EBN-genstande mærket med rødt identifikationsnummer, så det var let genkendelige i tilfælde af akut udtagning fra samlingerne.

Meget store dele af det civile beredskab forblev usynligt og ukendt for de fleste borgere. Ikke mindst de dele af beredskabet omkring overordnede samfundsfunktioner, som blev indtænkt i udviklingen af det moderne samfund.

7.7 Egenbeskyttelsen

Civilbefolkningen blev i et vist omfang instrueret i egenbeskyttelse i tilfælde af en krig. Under indtryk af den internationalt anspændte situation i starten af 1960'erne valgte Civilforsvarsstyrelsen i starten af 1962 at husstandsomdele folderen "Hvis krigen kommer". Folderen gav borgerne en introduktion til, hvordan det civile beredskab fungerede, og hvad man som borger, kunne foretage sig i forhold til egenbeskyttelse. Folderen gjorde indtryk, men de færreste opfattede, hvor omfattende det civile beredskab allerede på dette tidspunkt var tænkt, eller hvor omfattende man forventede en krig kunne blive.⁷³

Folderen blev i øvrigt løbende revideret og fornyet i forhold til dels udviklingen i trusselsniveauet. Den seneste udgave "Om at overleve" blev udarbejdet i 1988 og blev trykt i to millioner eksemplarer. Den blev dog aldrig omdelt.

⁷³ Indenrigsministeriet: *Betænkning om opgave- og byrdefordeling afgivet af det af Indenrigsministeriet den 29. september 1977 nedsatte udvalg om civilforsvar, brandvæsen mm.* Betænkning nr. 864 (1979)

8. Udvikling i teknologi og doktriner

Ved siden af det gennemgående trusselsscenarie og deraf følgende struktur i det danske forsvar gennem hele perioden, var der naturligvis en række faktorer i den generelle udvikling, som fik afgørende betydning for forsvarrets struktur, sammensætning og opgaver. Nedenfor er kort gennemgået en række væsentlige udviklingstræk i den militære teknologi og doktriner i perioden.

8.1 Våbenhjælpen og genopbygningen af dansk forsvar, 1949-60

Det var et forsvar efter dette generelle koncept, som gradvist blev udbygget i perioden efter Danmark indtræden i NATO. Der var dog en række faktorer i relationen til ikke mindst USA og NATO-partnerne, men også i trusselsbilledet, som kom til at markere udviklingen af dansk forsvar, og i sidste ende af den danske sikkerhedspolitik i perioden.

USA havde straks fra Danmarks indtræden i NATO en betydelig indflydelse på udformningen og opgavesammensætningen i det danske forsvar, idet USA havde særlige interesser i dels at knytte Danmark tæt til alliancen, men også at forpligte Danmark på en række opgaver mod at stille udsigt om at stille med forstærkningsstyrker i tilfælde af en krig.

USA gjorde blandt andet sin indflydelse gældende gennem tildelingen af våbenhjælp. Umiddelbart efter 2. Verdenskrig havde Danmark anskaffet særligt britisk overskudsmateriel, men dette materiel var utilstrækkeligt, nedslidt og ikke tidssvarende i den kolossale opbygning, som dansk forsvar gennemgik efter 1949. I stedet modtog Danmark helt frem til begyndelsen af 1970'erne våben og materiel fra USA i store mængder. Dansk forsvar fik imidlertid ikke altid, hvad man ønskede sig af materiel, idet USA med sin tildeling af våbenhjælp ønskede at dreje dansk forsvar i en særlig retning. Det gjaldt eksempelvis i starten af 1950'erne, hvor moderne jagerfly til at imødegå truslen fra luftbombardementer stod øverst på Flyvevåbnets ønskeseddel. Flyvevåbnet fik i stedet tildelt 238 jagerbombere, som primært havde en offensiv funktion, idet USA ønskede at danske fly kunne angribe flyvepladser i Polen og DDR i de indledende faser af en krig. Flyvevåbnet rådede på dette tidspunkt ikke over 238 piloter, og 61 danske flyvere blev dræbt i forsøget på at anvende de nye maskiner.⁷⁴

Våbenhjælpen betød dog for dansk forsvar, at man kunne foretage meget store anskaffelser af moderne materiel med begrænsede omkostninger, hvilket svarede godt til den tilbageholdende danske forsvarspolitik med tilsvarende relativt lave forsvarsudgifter.

8.2 Integrationen med NATO, 1960-1970

Fra slutningen af 1950'erne og særligt efter Cuba-krisen i 1962 skete der en gradvist ændring i NATOs strategi og militære koncept med en mindre fokusering på anvendelsen af atomvåben i tilfælde af særligt afgrænsede militære konflikter mellem supermagterne. Til gengæld skete der i starten af 1960'erne en yderligere opbygning af de konventionelle styrker i Europa med en række omfattende moderniseringsprogrammer, som også kom til at markere udviklingen af dansk forsvar.

Samtidig skete der en yderligere integration af NATOs konventionelle styrker, som i højere grad begyndte at blive tænkt sammen i fælles operative enheder og med en klarere fælles kommandostruktur. Fra 1962 etablerede NATO en samlet kommandostruktur for Østersøområdet (BALTAP), som skulle samle og styre NATOs indsats i Østersøområdet med deltagelse af danske, tyske og britiske styrker. Den nye kommando fik sit primære hovedkvarter i Karup med en række støttefunktioner andre steder i Danmark og

Doktriner

Under den Kolde Krig opererede NATO og Warszawapagten (WAPA) med forskellige planer, forskellige doktriner, for, hvordan en krig med modstanderen skulle føres.

I de første år forsøgte NATO at afholde WAPA fra at angribe ved true med "massiv gengældelse" med atomvåben.

Senere ændredes NATOs reaktion til "flexible response", hvor NATO's militære modtræk til et angreb ville blive afstemt i forhold til det angreb, WAPA havde igangsat.

Over for dette stod Warszawa-pagten doktrin, hvor en hurtig og bred offensiv mod Vest var gennemgående for den militære planlægning næsten helt frem til Den Kolde Krigs sidste år. Dette førte til et generelt højt beredskabsniveau i Østblokken og forårsagedes af et ønske om, at en krig mellem Øst og Vest skulle udspilles på vestlig jord. WAPAs meget offensive tilgang blev første nedtonet i anden halvdel af 1980'erne.

⁷⁴Poul Villaume: *Allieret med forbehold* (1994)

Nordtyskland. Med etableringen blev der samtidig en klar national arbejdsdeling i det militære forsvar.⁷⁵

Den tætte integration til NATO medførte samtidig, at der kun i meget begrænset omfang blev udbygget en national dansk kommandostruktur. Forsvarskommandoen var primært et fredstidsorgan, som skulle forestå forsvarets udvikling og styring i fredstid, mens styrkerne i krigstid ville blive ledt fra NATO-myndigheder.

Allerede fra midten af 1950'erne spillede Danmark en vigtig rolle i forhold til USA's og Storbritanniens varsling af bombe- og missilangreb, og der blev flere steder i Danmark opført såkaldte Forward Scatter-stationer, som indgik i et større britisk varslingssystem. Systemerne blev løbende moderniseret, men blev mod slutningen af perioden afviklet, da de teknisk var blevet forældede.

Særligt det danske luftforsvar blev integreret i NATOs systemer, og Flyvevåbnets radarstationer blev forbundet med NATO gennem det såkaldte NADGE-system. Systemet gjorde det muligt at varsle andre lande samt at styre såvel danske som udenlandske jagerfly.

Integrationen med NATO var på nogle områder meget tæt, og eksempelvis på Flyvestation Karup udviklede der sig et stort internationalt miljø med soldater fra mange NATO-lande.⁷⁶

8.3 Opbygningen af den nukleare kapacitet

Et centralt element i NATO's – og ikke mindst i USA's og Storbritanniens – forsvarskoncept var opretholdelsen af en betydelig nuklear styrke, som en del af afskrækkelsen i forhold til Warszawapagten. Tilsvarende opbyggede Sovjetunionen og Warszawapagten op igennem 1950'erne en omfattende nuklear kapacitet i form af både taktiske atomvåben, der kunne bruges på slagmarken som led i en konventionel krig, og strategiske atomvåben, som med bombefly, ubåde og senere missiler kunne fremføres over lange afstande og ramme næsten ethvert mål i verden.

I militære kredse var der i 1950'erne en stor begejstring for de nye våbentyper og en udbredt vilje til at udvikle og anvende dem i en krig. Begejstringen svarede til 1950'ernes begejstring for de nye muligheder og for den magt, som den militære og civile anvendelse af kerneteknologien indebar. På begge sider af jerntæppet så man muligheden for en altafgørende atomkrig med modstanderen ikke kun som en trussel, men som en reel mulighed for at vinde en krig.

I Danmark var begejstringen – ikke mindst for atomvåben – imidlertid til at overskue. Fra 1955 havde Danmark en tæt dialog med USA og NATO om stationering af atomvåben i Danmark, og Danmark fik tilbudt og accepterede våbensystemer, som kunne udrustes med atomsprængladninger og anvendes i taktiske situationer. I 1957-58 afviste den socialdemokratiske ledede regering at modtage atomvåben i den givne situation, og det blev fast dansk politik ikke at have stationeret atomvåben på dansk grund i fredstid. Det gjaldt både ved danske styrker og ved NATO-styrker under øvelser i Danmark.

Alligevel takkede Danmark ja til at modtage i alt fire våbensystemer fra 1958-61, som kunne udrustes med atomare sprængladninger, og dansk personel blev uddannet i at anvende våbnene i USA og i Tyskland, og i perioden frem til 1983, hvor våbensystemerne blev udfaset af det danske forsvar, blev anvendelsen af våbnene med atombevæbning løbende trænet sammen med amerikanske styrker.

Hæren modtog to artillerisystemer, og Flyvevåbnets modtog dels luftværnsmissiler og dels jagerbombere, som kunne anvende både konventionelle og atomare sprængladninger. Af

Danske våbensystemer med nuklear kapacitet.

Danmark rådede 1960-83 over i alt 4 våbensystemer, som kunne fremføre taktiske atomvåben.

- Flyvevåbnets havde 4 eskadriller med NIKE Hercules luftværnsmissiler; hver med 12 skudklare missiler. Missilerne kunne udrustes med nukleare spræghoveder på 12 Kt. Eskadrillerne var opstillet i Sigerslev på Stevns, i Tune ved Roskilde, i Kongelunden på Amager og i Gunderød i Nordsjælland.

- Flyvevåbnets havde i alt 10 jagerbombere af typen F-100F Super Sabre, som kunne fremføre nukleare bomber på 15 Kt. Flyene var stationeret på Flyvestation Skrydstrup.

- Hæren havde 4 Honest John artilleri-raketkastere med en rækkevidde på 34 km og en sprængladning på 20 Kt. Raketterne var stationeret på Holbæk Kaserne.

- Hæren havde 12 stk. 203 mm haubits med en rækkevidde på 16 km og en sprængladning på 2 Kt. Kanonerne var stationeret på Holbæk Kaserne.

Hiroshima-bomben havde til sammenligning en sprængkraft på ca. 12 Kt.

⁷⁵ Poul Villaume (1994). Ove Høegh Guldborg-Hoff (red.) *Safeguarding Security in the Baltic Approaches* (2004)

⁷⁶ Hans A Schrøder: *Luftforsvarets grå eminence. Kontrol- og varslingsgruppen* (1988) og Hans A. Schrøder: *Det skulle være så godt. Dansk luftforsvar under Den Kolde Krig* (2002)

disse indgik Flyvevåbnets luftværnsmissiler i hele perioden i et femminutters beredskab til beskyttelse af København mod et uvarslet luftangreb.

Hvorvidt disse våbentyper reelt ville blive udrustet med atomare sprængladninger i tilfælde af en krig er uvist. Våbensystemerne havde med konventionelle våben en meget begrænset værdi, og amerikanske styrker anvendte altid de tilsvarende systemer med nukleare sprænghoveder. De nukleare våben lå i hele perioden klar i magasiner umiddelbart syd for den dansk-tyske grænse og kunne på få timer transporteres til Danmark og anvendes i våbensystemerne. Samtidig var de fire luftværnsstillinger bygget med særlige faciliteter og sikringsforanstaltninger og man anvendte altid særlige procedurer, så man kunne håndtere og affyre nukleare våben. Tilsvarende forberedelser kendes kun delvist ved de øvrige våbentyper.

I 1963 bestemte NATO's øverstkommanderende, at man ikke ville overdrage nukleare sprænghoveder til danske styrker i tilfælde af en krig. Det er imidlertid uvist, om amerikanske styrker selv ville betjene de danske våbensystemer eller eventuelt indsætte andre nukleare våben fra dansk jord.

I 1983 blev alle fire våbensystemer udfaset af det danske forsvar, idet de ikke længere var tidssvarende med hverken konventionel eller atomar bevæbning.⁷⁷

Hvordan Danmark lå i forhold til det amerikanske strategiske atomskjold er endnu ikke tilbunds gående blevet undersøgt, herunder om man fra amerikansk side havde planer om opstilling af egne atomvåben i Danmark i krigstid.

8.4 Udviklingen af præcisionsvåben, 1965-91

Muligheden for anvendelsen af atomvåben i en krig havde særligt i 1950'erne og første halvdel af 1960'erne på mange måder været en militær universalløsning til at imødegå den overvældende konventionelle trussel fra Warszawapagten. Ikke bare politisk, men i stigende grad også militært var der dog en modstand mod anvendelsen af taktiske atomvåben. Atomvåben var upræcise, dyre og gav en lang række følgevirkninger, som var u hensigtsmæssige.

Fra midten af 1960'erne satsede særligt NATO derfor i højere grad på at udvikle teknologisk avancerede våbensystemer, som gjorde det muligt at finde og ramme fjendtlige mål uden brug af kerneladninger. Denne udvikling fortsatte frem over Den Kolde Krigs afslutning og var med til at give NATO en ligevægt i forhold til Warszawapagtens talmæssige overlegenhed. I realiteten var der tale om en revolution af den konventionelle krigsførelse, som fik langtrækkende konsekvenser for styrkeforholdet mellem øst og vest og for det militære og civile beredskab.

Den teknologiske udvikling omfattede for det første bedre muligheder for at opdage fjenden og styre våben frem. Radarsystemerne blev hele tiden forbedret, så de gav et mere og mere præcist billede uden "baggrundsstøj". Samtidig udviklede man automatiske, computerbaserede systemer, der kunne skelne venner fra fjender og derved give en større præcision. Endeligt kunne man med varmebilledkameraer og satellitovervågning skaffe sig mere præcise efterretningsmaterialer og se fjendtlige styrker i al slags vejr.

For det andet omfattede den teknologiske udvikling også selve våbensystemerne og deres evne til at ramme præcist. Styrbare missiler kunne fra slutningen af 1960'erne styres meget præcist frem og ramme selv små mål på stor afstand, uden at man havde direkte visuel kontakt med målet. Med tiden gjorde udpegning med laser og GPS disse våben endnu mere præcise. Derved blev våbnene langt mere effektive og kunne indsættes af mindre enheder, som kampvogne og mindre skibe eller sågar af en enkelt soldat. Dette

Danske missilsystemer

Flyvevåbnet:

- NIKÉ radarstyrede luftværnsmissiler med en rækkevidde på 160 km.
- HAWK radarstyrede luftværnsmissiler med en rækkevidde på 30 km.
- Sidewinder radarstyrede luft til luft missiler med en rækkevidde på 4-6 km.
- Bulpup laserstyrede luft til jord missiler med en rækkevidde på 6 km.

Søværnet:

- Harpoonradarstyrede skibsmissiler med en rækkevidde på 120 km.
- Sea Sparrow, radarstyrede overflade til luft missiler med en rækkevidde på 19 km.

Hæren:

- TOW optisk styrede anti-kamvognsmissiler med en rækkevidde på 4 km.
- Redeye mandbårne optisk styrede jord til luft missiler med en rækkevidde på 4 km.

⁷⁷ Poul Villaume: *Allieret med forbehold* (1994)

gav krigen på slagmarken en asymmetri, hvor små styrker kunne bekæmpe langt større styrker effektivt.⁷⁸

I det danske forsvar introducerede man disse nye våbentyper fra midten af 1970'erne, hvor man fik nye og moderne kampvogne, panserværnsmissiler og søbårne missiler, ligesom de eksisterende luftværnsmissiler løbende blev videreudviklet. Dette gav de relativt små danske styrker en langt større slagkraft, end man tidligere havde haft. Hæren, Søværnet og Flyvevåbnet fik avancerede og meget kostbare missilsystemer til pansrede køretøjer, skibe og fly, og værnene fik samtidig mere avancerede systemer til overvågning af dansk territorium. Et godt eksempel på netop den asymmetri, som de nye våben tilførte slagmarken var de 10 torpedomissilbåde af Willemoesklassen, som det danske søværn i slutningen af 1970'erne udrustede med radarstyrede missiler af typen Harpoon. Missilerne satte de bare 225 tons store torpedomissilbåde i stand til effektivt at bekæmpe meget store skibe som destroyere og hangarskibe. Sammen med tilsvarende missiler på land var dette med til at styrke Danmarks muligheder for at sikre de danske farvande. De dyre missiler til luftmål og sømål var dog få og ville i en krigssituation hurtigt være brugt op.

Tilsvarende udviklede naturligvis også Warszawapagten mere præcise og effektive våbensystemer, som på stor afstand og med større præcision kunne ramme mål på dansk territorium. Ikke mindst blev Warszawapagtens flådeenheder og landgangsstyrker udrustet med missiler, hvilket øgede truslen mod NATO's styrker i det danske område. Det var ikke kun Warszawapagtens store orlogsfartøjer, der blev udrustet med missiler, også mindre fartøjer fik slagkraftige missiler, og der fremkom helt nye klasser af orlogsskibe, som var små og hurtige og meget velegnede til indsats i Østersøen i såvel offensive og defensive roller. Samtidig opstilledes der særligt i Polen og DDR raketstyrker med sømålsmissiler, som på større afstande kunne indsættes mod NATO-skibe langt ud i Østersøen.

De mere effektive og præcise våben fik ikke bare en stor betydning for krigen på slagmarken, men måtte også indregnes som en faktor i det militære byggeri.

Bygninger til vitale militære funktioner som kommandoanlæg, ammunitionsdepoter, flyhangarer etc. var nu endnu mere udsatte for at blive ramt. Det samme gjaldt for den civile beredskabs og de politiske kommandoanlæg. Det blev nødvendigt yderligere at camouflere og skjule vitale funktioner eller at sikre dem en bedre passiv beskyttelse. Flere anlæg blev derfor moderniseret gennem ombygning af ventilationsanlæg, varmebeskyttelse af panser mv. for at skjule anlæggene for varmebilledkameraer. I NATOs infrastrukturprogrammer i 1970'erne og 1980'erne blev disse typer af yderlige passive beskyttelse indarbejdet som en selvstændig målsætning.

8.5 Afspænding og fornyelse, 1970-79

I løbet af 1970'erne skete der en gradvis fornyelse i det danske forsvar med udgangspunkt i en ny lov om forsvarets ordning fra 1970.

Ovenpå en højeksplosiv udvikling i øst-vest forholdet i 1960'erne begyndte en tilnærmelse og afspænding med internationale nedrustningsaftaler og en tilnærmelse mellem DDR og Vesttyskland. Samtidig var krigsmodstanden under indtryk af Vietnamkrigen på sit højeste, og oliekrisen og den økonomiske krise fra 1973 var med til at lægge et pres på en reduktion af forsvaret og en øget afstandstagen til USA's dominans i forsvarssamarbejdet.

Udviklingen i forsvaret op igennem 1970'erne var imidlertid også et udtryk for, at man fra NATOs side i højere grad begyndte at satse på en teknologisk overlegenhed i våbenkapløbet med Warszawapagten, og der skete en betydelig fornyelse af såvel våben som operative doktriner i NATO. De mere moderne våbensystemer stillede samtidig større

⁷⁸Richard P. Hallion: *Precision guided munitions and the new era of warfare, Air Power Studies Centre, Paper no. 53 (1995)*

krav til soldaternes uddannelse, og forsvaret skiftede derfor gradvist til et større antal specialiserede kontraktansatte og indkaldelse af færre værnepligtige.

Fornyelsen betød at en række ældre tjenestesteder blev lagt i mølpose eller nedlagt. Dels skilte forsvaret sig af med en række anlæg, der stammede tilbage fra den tyske besættelse – eksempelvis bunkere og skytsstillinger i Nord- og Vestjylland – eksempelvis i Hanstholm, Thyborøn og i Frederikshavn, eller havde indgået i Københavns Befæstning og ikke længere var nødvendige eller tidssvarende. Og dels blev en række operative anlæg – eksempelvis Langelandsforts og Stevnforts kanoner, NIKE-anlæggene samt ældre elektroniske overvågningsanlæg lagt i mølpose eller helt afviklet.

Fornyelsen betød samtidig at mange andre anlæg blev moderniseret for bedre at kunne rumme og understøtte det mere teknologisk bårne forsvar. Som eksempler kan nævnes, at store dele af forsvarets kommunikationsanlæg blev ombygget og fornyet for blandt andet at kunne håndtere satellit-kommunikation og tilsvarende blev radar- og kommandoanlæg i Søværnet og Flyvevåbnet moderniseret.

Med det stigende antal kontraktansatte skulle tjenestestederne samtidig i højere grad leve op til forventningerne til moderne arbejdspladser, og også de værnepligtiges forhold blev forbedret under indtryk af den generelle stigning i levestandarden i det civile samfund. De moderne kaserner i Antvorskov og Skive er gode eksempler på denne udvikling. Tilsvarende blev utidssvarende kaserner som i Kronborgs kassematter, Bådsmændstrædes Kaserne og Ryvangens Kaserne fraflyttet og afhændet, da levevilkårene for soldaterne her var blevet uacceptable.

I al væsentlighed skete der dog gennem 1970'erne ikke nogen grundlæggende ændringer i fjendebilledet, trusselsniveauet eller i det civile og militære beredskabs form, omfang eller opgaver, og forsvaret forblev gennem hele denne omstillingsproces på et højt beredskabsniveau og gennemgik en stadig udbygning og integration med resten af NATO.

8.6 Nyt forsvarskoncept og ny kold krig, 1979-89

Moderniseringen af forsvaret fortsatte ind i 1980'erne, som blev præget af en fornyet spænding mellem øst og vest. Kombinationen af moderne teknologi og hårdhændet retorik mellem parterne gav i starten af 1980'erne en ny og meget farlig kulmination af øst-vest-konflikten.

Den moderne teknologi og ikke mindst den digitale informationsteknologi gjorde beslutningsprocesserne og dermed reaktionstiderne langt kortere, og fra begge sider introduceredes systemer, der skulle sikre et automatisk gensvar ved aggressioner. Frygten fra begge sider var, at man skulle blive angrebet med så kort varsel, at man ikke ville have mulighed for at skyde tilbage.

Opstillingen af atombevæbnede mellemdistanceatomvåben i Europa gav denne frygt yderligere næring. Våbnene var ikke mere slagkraftige eller præcise end de interkontinentale våben, men deres store mobilitet og frem for alt deres væsentlig kortere flyvetid til fjenden betød, at de udgjorde en betydelig trussel, som var svær at beskytte sig imod. Tanken om et præventivt angreb, som kunne sikre fjenden store tab var derfor nærliggende og blev en reel trussel i første halvdel af 1980'erne.

I Danmark betød denne udvikling, at en række af forsvarets operative styrker blev moderniseret og øgede beredskabet betydeligt. Ved luftværnsmissilerne forventede man herefter kun at have få minutters varslingsindtænde inden et angreb, og i HAWK-missileskadrollerne havde man en forventet operativ levetid på 8-9 minutter.

Det nye trusselsbillede stillede enorme udfordringer til såvel det militære som det civile beredskab, som var indrettet efter, at man under en kriseopbygning kunne indkalde og udruste mobiliseringsstyrken og gennemføre beskyttelsesforanstaltninger, som kunne vare i uger eller måneder. I 1980'erne måtte man derfor indrette sig efter, at et angreb

kunne komme stort set uvarslet, hvilket gjorde det meget vanskeligt at imødegå angrebet eller at beskytte civilbefolkningen.

9. Byggeri og arkitektur

Opbygningen af det danske totalforsvar var en stor og ressourcekrævende opgave. Efterkrigsårenes generelle mangel på faglærte håndværkere og materialeknaphed betød, at forsvaret, ligesom det omgivende samfund, blev optaget af at industrialisere byggeriet. Samtidig gav det mulighed for at økonomisere med de begrænsede midler. Det skete dels ved udvikling af præfabrikerede bygningselementer og dels ved brug af maskiner til at fremskynde selve byggeprocessen. På den måde adskiller Den Kolde Krigs byggerier sig ikke fra velfærdssamfundets civile byggeri.

Alligevel er mange af Forsvarets byggerier særlige, fordi konstruktionerne skulle tilpasses de militære funktioner og fjendens formodede angrebsmetode. Dermed blev ingeniører og arkitekter udfordret til at finde spektakulære byggeløsninger, som skulle beskytte mod konventionelle våben og yderligere forholde sig truslen om atomar, biologisk og kemisk krigsførelse. Den arkitektoniske bearbejdning af Den Kolde Krigs anlæg er derfor ikke fremtrædende. De omfattende byggerier skulle først og fremmest tjene et forsvars- og civilt beskyttelsesformål.

Tidligere afdelingsarkitekt i Forsvarets Bygningstjeneste, Viggo Grunnet, mener ligefrem, at perioden fra 1960 og frem til årtusindskiftet kan karakteriseres som et "ideologisk og arkitektonisk tomrum", hvor forsvaret i sit byggeri har haft svært ved at finde den delikate balance mellem demokratisk medbestemmelse og snærende disciplin.⁷⁹

Dette afsnit er struktureret efter den funktionelle typologi for Den Kolde Krigs anlæg (se også bilag 1). Der gives eksempler på væsentlige anlæg i et forsøg på at karakterisere nogle overordnede konstruktionsmæssige og arkitektoniske træk ved det militære og civile nybyggeri under Den Kolde Krig. Ældre, genbrugte anlæg fra 2. verdenskrig og tidligere behandles stort set ikke.

Bygningstjenesten

Forsvarets Bygningstjeneste blev etableret i 1952 ved sammenlægning af Hærens Bygningstjeneste, Søværnets Bygningsvæsen og Kystbefæstningens Vedligeholdelsesafdeling. Bygningstjenesten skulle stå for bygnings- og ejendomsforvaltning indenfor forsvarets tre værn: Hæren, søværnet og det nyoprettede flyvevåben. Oprettelse af den fælles bygningsadministration var en direkte følge af forsvarets nyordning efter Danmarks indtræden i NATO i 1949.⁸⁰

Bygningstjenestens største opgaver var præget Danmarks geografiske placering som NATOs fremskudte forsvar. Der skulle etableres faciliteter til at modtage alliancens fly, mandskab og materiel. De store NATO-finansierede arbejder foregik på flyvestationerne og flådestationerne. Dertil kom nedgravningen af den kolossale underjordiske brændstofledning fra Frederikshavn gennem Jylland til Nordtyskland (NEPS). En anden stor opgave var bygningen af kaserne til det nye mobiliseringsforsvar.

9.1 Overvågning og kommunikation

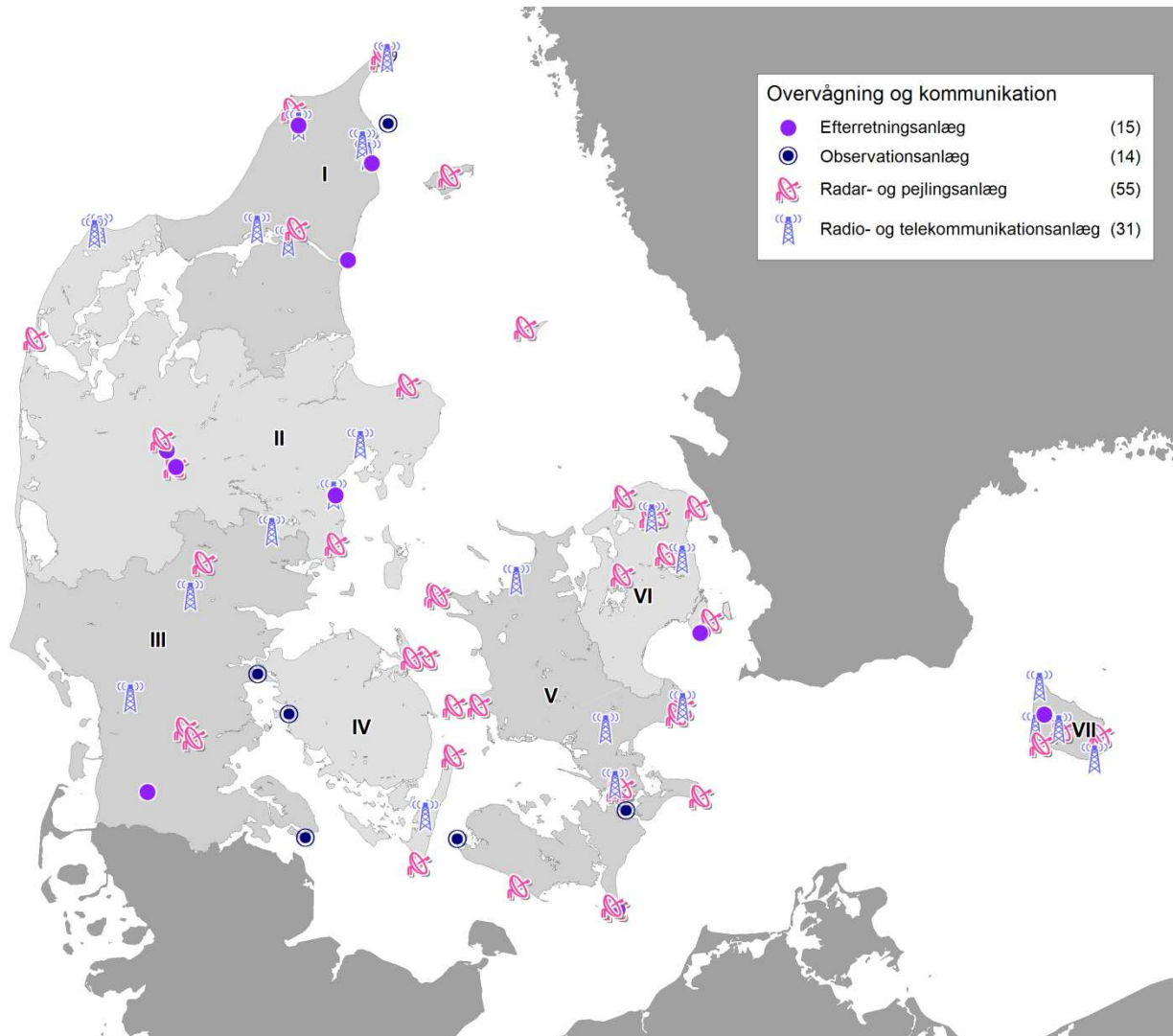
Overvågnings- og kommunikation er fællesbetegnelsen for de forskellige netværk af radar- og pejlingsanlæg, observationsanlæg, efterretningsanlæg, samt radio- og telekommunikationsanlæg, som særligt Søværnet, Flyvevåbnet og Forsvarets Efterretningstjeneste opførte over hele landet som en del af den permanente overvågning af Warszawapagten.

⁷⁹Viggo Grunnet: *Forsvarets historiske bygninger og anlæg*. I: Torsten Cumberland Jacobsen (red.). *Forsvaret i Byggeriet – Byggeriet i Forsvaret*. Forsvarets Bygningstjeneste 1952-2002. (2002), s. 195

⁸⁰Bent Frank 2002, s. 17

Anlæggene fordelte sig på en række hovedtyper, og anlæggene indenfor disse typer var som oftest meget ens i deres funktioner og layout, og de blev typisk også opført i samme periode, hvilket antyder den enorme ressourceindsats, som introduktionen af nye funktioner og teknologier krævede.

Under Den Kolde Krig skete en rivende teknologisk udvikling, og mange anlæg blev hurtigt forældede. De første generationer er derfor ofte udskiftet eller revet ned.

Kort over overvågnings- og kommunikationsanlæg. Ikke alle anlæg er kortlagt og der kan forekomme mangler og typologiske unøjagtigheder.. Kulturstyrelsen 2013

Radaranlæg

Forsvaret anvendte gennem den Kolde Krig særligt to omfattende netværk af radarstationer til at overvåge henholdsvis skibs- og lufttrafikken i dansk territorium.

Blandt de mest markante radaranlæg var Flyvevåbnets luftrumsradarstationer på Bornholm, i Skovhuse (Vordingborg), på Skagen, på Multebjerg (Gribskov) og ved Bækskov (Skrydstrup). Radaranlæggene beskæftigede højt specialiserede radaroperatører, som overvågede det danske luftrum i døgndrift fra tilknyttede bygninger. Reflektoren beskyttes af en kuppelformet radome (22 Ø m) på et 20 meter høj tårn i beton. Tårnet og kuplen er bevaret i Skovhuse. De øvrige steder er der opført nye radaranlæg.

Søværnet opbyggede tilsvarende et omfattende netværk af kystradarstationer, som overvågede al skibstrafik gennem de danske farvande. Radarerne blev opstillet på høje gitter- eller betontårne og blev særligt opført ved Østersøen og i Kattegat og naturligvis ved Storebælt og Øresund. Signalerne fra radarerne blev vurderet af de respektive marinedistrikter og særlig trafik blev herefter meldt videre til Søværnets Operative Kommando.

Endeligt blev der som et led i Storbritanniens og USA's varslingskæde opstillet radarer i selvstændige netværk flere steder.

Lytteposter

Bornholms fremskudte position i Østersøen gjorde øen ideel til aflytning af radiokommunikation i Polen, DDR og helt til Tjekkoslaviet. Omkring 1970 erhvervede Forsvarets Efterretningstjeneste en grund med fyr og fyrmesterbolig fra 1879 ved Dueodde. Her opførte de en lyttepost, som havde stor betydning for NATOs indhentning af efterretninger, og var blandt Danmarks vigtigste bidrag til alliancen. Lytteposten blev udvidet i 1986, og der opførtes et nyt skulpturelt, hvidmalet elevatorårn i beton på 70 meter, som på sydsiden bærer en cylinderformet radome på 8 etager.

Forsvarets Efterretningstjeneste havde også lytteposter i Sønderjylland, Nordjylland, Stevns, Gedser og på Amager.

Kystudkigsposter

Under Den Kolde Krig oprettede Fyr- og Vagervæsenet (Farvandsvæsenet) 38 kystudkigshytter langs alle danske kyster. Fra hytterne skulle observatøren overvåge skibstrafikken i farvandet og spotte fjendtlige fartøjer. Der er blandt andet bevaret kystudkigshytter ved Stevns Fyr, Albuen på Lolland samt på Langeland.⁸¹ Hytten ved Stevns blev opført i 1960 som en såkaldt type II-hytte. Et lille uprætentiøst hvidt parcelhus i gasbeton med fladt tag og vinduer på tre sider ud mod vandet.⁸² Posten på Langeland er stadig i brug, og herfra foregik overvågningen af skibstrafikken også med undervandsmikrofoner (hydrofoner) på havbunden, ligesom man tidligere i Den Kolde krig havde udlagt magnetkabler, der skulle afsløre fjendtlige ubådes forsøg på at snige sig neddykket igennem Storebælt (FSQ-anlæg).

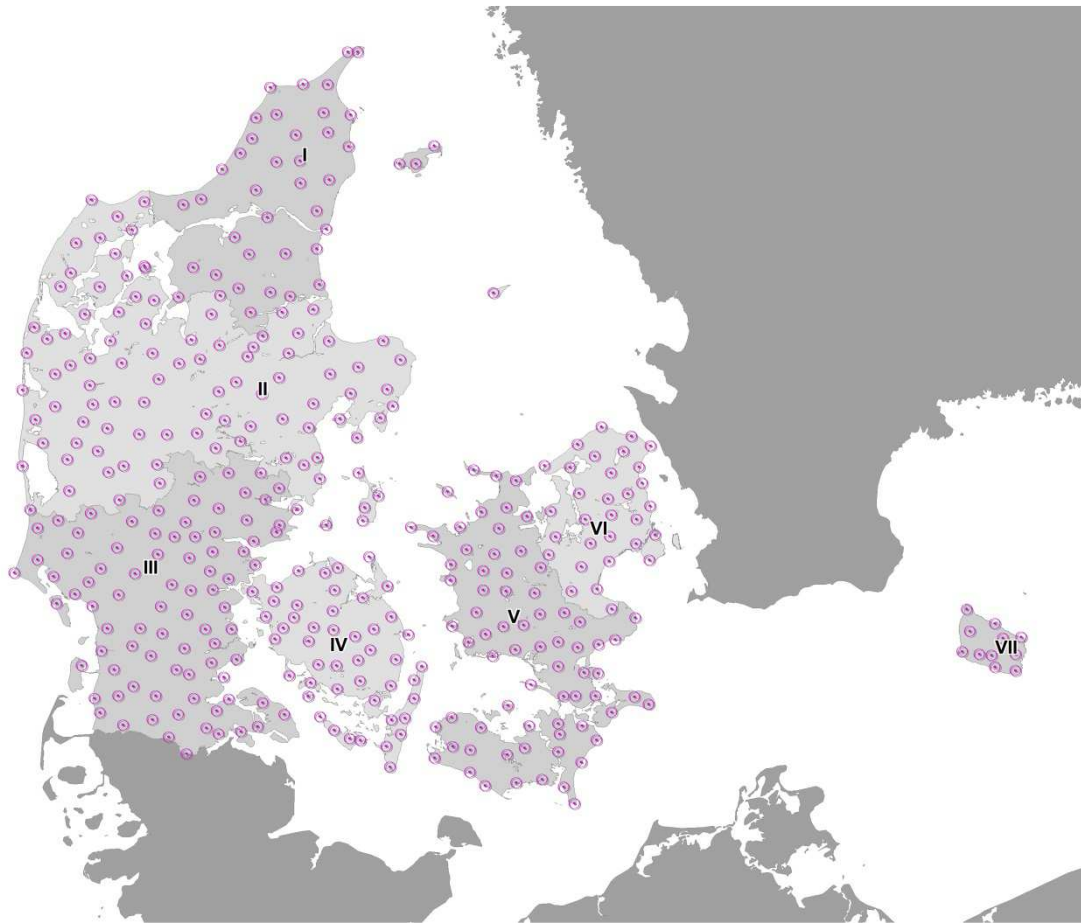
Luftmeldeposter og LAVAC

Under Den Kolde krig anlagdes næsten 400 luftmeldeposter, som Hjemmeværnet bemandede med observatører med kikkert, for at støtte flyvevåbnets radarobservationer, da de havde svært ved at opfange lavtgående fly. Luftmeldeposterne blev placeret på høje bygninger i byerne, f.eks. siloer, eller opført som simple udkigstårne højt i terrænet i det åbne land, ofte med smuk udsigt. I dag er næsten alle luftmeldetårne nedrevet, da de var opført på lejet jord. Der er bevaret to på Sjælland på hhv. Knøsen ved Skamstrup og Hashøj ved Slots Bjergby. Begge er opført på en fredet gravhøj.

Luftmeldingerne fra hver region blev samlet og koordineret af en lavvarslingscentral (LAVAC). Her blev de observerede lavtgående, fjendtlige fly indplaceret som brikker på et stort bordkort, så man kunne skabe overblik over angrebsmønstret. Der findes endnu bevarede LAVAC i Nykøbing F. og under Carlsberg i Valby.

⁸¹ Johannes Bach Rasmussen: *Travel guide. Traces of the Cold War Period. The Countries Around the Baltic Sea*. TemaNord2010:574. Nordisk Ministerråd 2010.

⁸² Naomi Hainau Pinholt: *Dokumentation af Farvandsvæsenets kystudkigshytte ved Stevns Fyr*. Østsjælland Museum (2011)

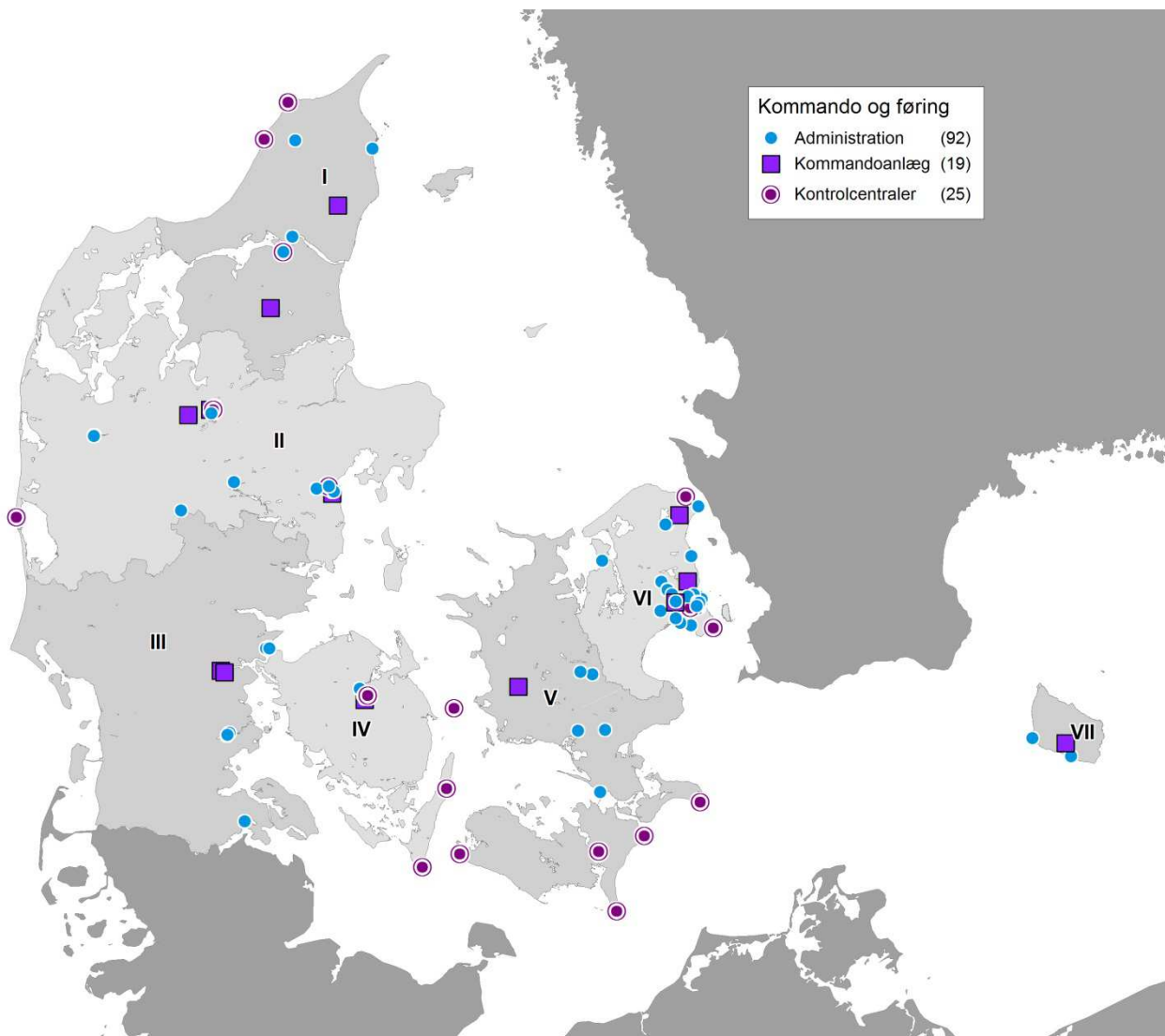

Kort over luftmeldeposter i Danmark under Den Kolde Krig. Hovedparten er i dag fjernet. Data fra Forsvarets Bygnings- og Etablisementstjeneste.

9.2 Kommando og føring

Kommando og føring dækker over anlæg som på forskellig vis har styret slagets gang, altså "førerbunkere", hvorfra fredstids-, krise- og krigsudviklingen kunne følges. Anlæg, hvor militære og/eller civile myndigheder på NATO-, nationalt, regionalt og kommunalt niveau kunne skabe overblik over situationen og dirigere totalforsvarets elementer.

Disse anlæg blev opført og udbygget i forskellige perioder af Den Kolde Krig og havde en spredning ud over landet, der skulle sikre funktionerne bedst muligt. Der var typisk tale om særligt sikrede bunkeranlæg, som kunne modstå selv større angreb – herunder angreb med kemiske våben og mindre atomvåben. Hovedparten af disse anlæg ville kun blive benyttet i tilfælde af en krise eller en krig og var ikke bemandede i fredstid, hvor funktionerne blev varetaget fra administrationsbygninger over jorden. Nogle anlæg i særligt Flyvevåbnets og Søværnets permanente beredskab var dog altid bemandede og operative.

*Kort over kommando- og føringsanlæg. Ikke alle anlæg er kortlagt og der kan forekomme mangler.
Kulturstyrelsen 2013*

COMBALTAP

Til at fungere som krigshovedkvarter for Commander Allied Forces Baltic Approaches (COMBALTAP), som havde fredstidshovedkvarter på Flyvestation Karup, blev der i perioden 1977-85 opført én af de bedst sikrede bunkere i Danmark i Finderup ved Viborg. Anlægget blev fra 1985 også operationscentral i fredstid for dele af Flyvevåbnet. Efter Den Kolde Krigs afslutning har bunkeren været anvendt som NATO's Combined Air Operations Centre (CAOC).

Landsdelscenter øst – Store Dyrehavebunkeren

Civilforsvarsstyrelsen havde tidligere et udflytningsanlæg til deres lands- og Østre landsdelskommando, som var samplaceret i Store Dyrehave ved Hillerød. Bunkeren på 1.848 m² er opført i 1968 og blev overdraget december 1971. Den bestod af et varslingsrum, kryptorum, stabsrum, chefkontorer, stabskontorer, fjernskriverstue, telefoncentral, telerum, kantine, køkken, messe, soverum og baderum. Bunkeren blev placeret i St. Dyrehave, hvor den ligger skjult i en stor skov, et stykke fra nærmeste

bebyggelse, hvorfor en konventionel bombning ikke vil berøre befolkningen. Den er opført lige op af et teletårn bygget i 1956-1958 til at videresende radio-, tv- og telefonsignaler. Tårnet kunne derfor også bruges som en af flere kommunikationsformer. Efter Den Kolde Krig blev bunkeren overtaget af Slots- og Ejendomsstyrelsen og ombygget til arkiv. Siden 2007 har den været lejet ud til Det Danske Filminstitut, der opbevarer 23.000 historiske filmspoler i det ubemandede, fjernstyrede og fjernovervågede anlæg.

Landsdelscenter vest – Hobro civilforsvarskommando

I tilfælde af krig ville Danmark sandsynligvis blive delt i to ved Storebælt. Derfor oprettedes en landsdelsledelse vest for Storebælt. Civilforsvarsstyrelsens Vestre landsdelskommando fik aldrig etableret egne udflytningslokaliteter og var derfor samplaceret med Civilforsvarsregion II's kommandocentral i Aarhus. Også politiet savnede et udflytningsanlæg til deres vestre landsdelsfunktion. Helt frem til 1980'erne blev der overvejet og rekognosceret for en selvstændig udflytningslokalitet, men en løsning blev aldrig fundet, så politiets fik disponeret lokaler til vestre landsdelsfunktion i REGAN VEST.

Regionale kommandocentraler

Da regionsordningen blev indført i 1960 var det meningen, at civilforsvarsregionerne og civilregionerne skulle have beskyttede udflytningsfaciliteter i lighed med regeringen og forsvaret, der havde deres egne regionsbunkere. I regionerne i østre landsdel var civilregionen placeret sammen med både civilforsvarsregionen og politiregionen. I regionerne i vestre landsdel var civilregionen og politiregionen placeret i samme udflytningsanlæg.

I de vstdanske kommandocentraler, hvor de tre civile elementer ikke var samlet, var der forbindelsesofficerer, der sørgede for kontakt og koordinering. Der var ligeledes forbindelsesofficerer til militærregionens bunkere i alle de civile regionale bunkere. Da civilregionernes bunkere skulle have funktion som lokale civile krigstidsadministrationer, blev deres fysik, teknologi og placeringer holdt meget hemmelige. Helt frem til 1974 var der forbud mod at holde øvelser i bunkerne.

Bilag 2 viser en oversigt over de regionale kommandocentraler. Det illustrerer, hvordan det ideelle hierarkiske totalforsvar måtte underordnes de faktiske udflytningsmuligheder. De fleste kommandocentraler blev nyopført og løbende udvidet eller tilpasset til brug af de fire totalforsvarselementer. I Aalborg og Kolding (region I og region III) var udgangspunktet dog tyske bunkere fra 2. verdenskrig. Rummeligheden, kvadratmetrene, afslører, hvor mange funktioner, der skulle benytte anlæggene. Fra 370 m² i Aalborg, 500 m² i Gedser, 600 m² i Hammer Bakker og Odense til 1035 m² i Bernstorffbunkeren.

Kommandocentralerne skulle, som regeringsanlæggene være sikrede, hvilket betød, at der skulle være egen vandforsyning, nødstrøm, nødbelysning, nødudgang, overtryksventiler, spildevandspumpe, brandbeskyttelse og ventilationsrum med gaskredsløb, der kunne holde kemiske og biologiske våben samt atomar stråling ude.

Bortset fra Bernstorffbunkeren er alle de regionale kommandocentraler i dag rømmet eller afhændet og benyttes til andet formål. Aarhus-bunkeren er nedrevet. Bunkerne i Hammer Bakker, Kolding, Odense og Slagelse er tomme. Aalborg-bunkeren bruges af Aalborg Universitet. Silkeborg- og Korup Skole-bunkeren bruges som arkiv, mens Gedser-bunkeren er ombygget til sommerhus.

Bernstorffbunkeren blev bygget i 1953 som Lands- og Østre landsdelskommandocentral for Civilforsvaret. I 1966 var bunkeren blevet for lille til Civilforsvarsstyrelsens opgaver i krigstid. Samme år drøftede man en omlægning af det Storkøbenhavns civilforsvar. Det blev besluttet at bygge en ny og væsentlig større bunker i Store Dyrehave ved Hillerød til Civilforsvarsstyrelsens lands- og Østre landsdelskommando og at inkorporere Storkøbenhavns civilforsvar i Civilforsvarsregion VI. På den baggrund blev det besluttet, at

Udflytning af det civile totalforsvar

Civilforsvarsregionerne skulle flytte ud med beredskabsregionschefen og kommandostab, ABC mandskab og A/F sektion.

Civilregionen skulle flytte ud med regionsamtmanden incl. sekretariatschef og sekretariat, regional informationstjeneste og personale til nødradiostudie, amtskommunale og kommunale rådgivere, sundheds- og sygehusberedskab, regionstransportchef, entreprenørsektion, olie, gas- og elforsyning, forsyningskontor (fødevarer, råstoffer mv.), arbejdskraftsektion, Post- og telegrafvæsenet, repræsentanter fra DSB og busselskaber, ABC-mandskab og A/F sektion.

Politiet skulle flytte ud med politiledelse, politistabschef og operationsleder, operations- og efterretningssektion, A/F sektion, varslings- og evakueringssektion.

etablere "Storkøbenhavns områdekommandocentral" i en kommandocentral fælles for Storkøbenhavn og Civilforsvarsregion VI – med krigstidslokaliteter i Bernstorffbunkeren.

Da bunkeren i Store Dyrehave var færdigbygget i 1971 flyttede Lands- og Østre landsdelskommandocentral ud og Bernstorffbunkeren blev udvidet til en samlet størrelse på 1.035 m², så der blev plads i bunkeren til den nye funktion. Indretningen skete i samråd med Civilforsvaret for Storkøbenhavn med særlige lokaler til brug for den lokale hjælpetjeneste og politiet.

Kommunale kommandocentraler

Det lokale civile beredskab skulle i krise eller krig koordineres fra sikrede faciliteter rundt omkring i kommunerne. I købstæderne og andre større byer i landet er der opført kommunale kommandocentraler til styre lokalsamfundets væsentligste krigstidsfunktioner med plads til borgmesteren, chefer for energi- og vandforsyning, brandvæsen, ambulancetjeneste og det lokale civilforsvar. Politiet havde ofte også plads, da de sjældent havde egne beskyttelsesfaciliteter i politikredsen.

De kommunale kommandocentraler – eller bare kommunale KC – er af meget forskellig størrelse. De mindste i Brande og Faxe er helt ned til 50 m². De største i eksempelvis Randers, Odense og Hjørring er mere end 300 m². Omkring halvdelen af de over 100 KC'ere opført som såkaldt stand-alone, dvs. ligger som selvstændige bunkere under jorden (enkelte over jorden). Den anden halvdel er opført i særligt sikrede kældre under skoler, brandstationer, rådhus eller boligejendomme.

Alle er indrettet med gassluse, ventilationsanlæg, vandforsyning, nødstrømsanlæg, nødudgange. Det centrale rum var stabs- situations- eller operationsrummet med tilknyttet signalrum. Her kunne situationens udvikling overvåges af de få udvalgte nøglepersoner og der kunne gives melding ud til totalforsvarets elementer om opfølgende indsatser. Alle KC'ere havde køkken og toilet, mens de større også havde baderum, soverum og måske lille kantine.

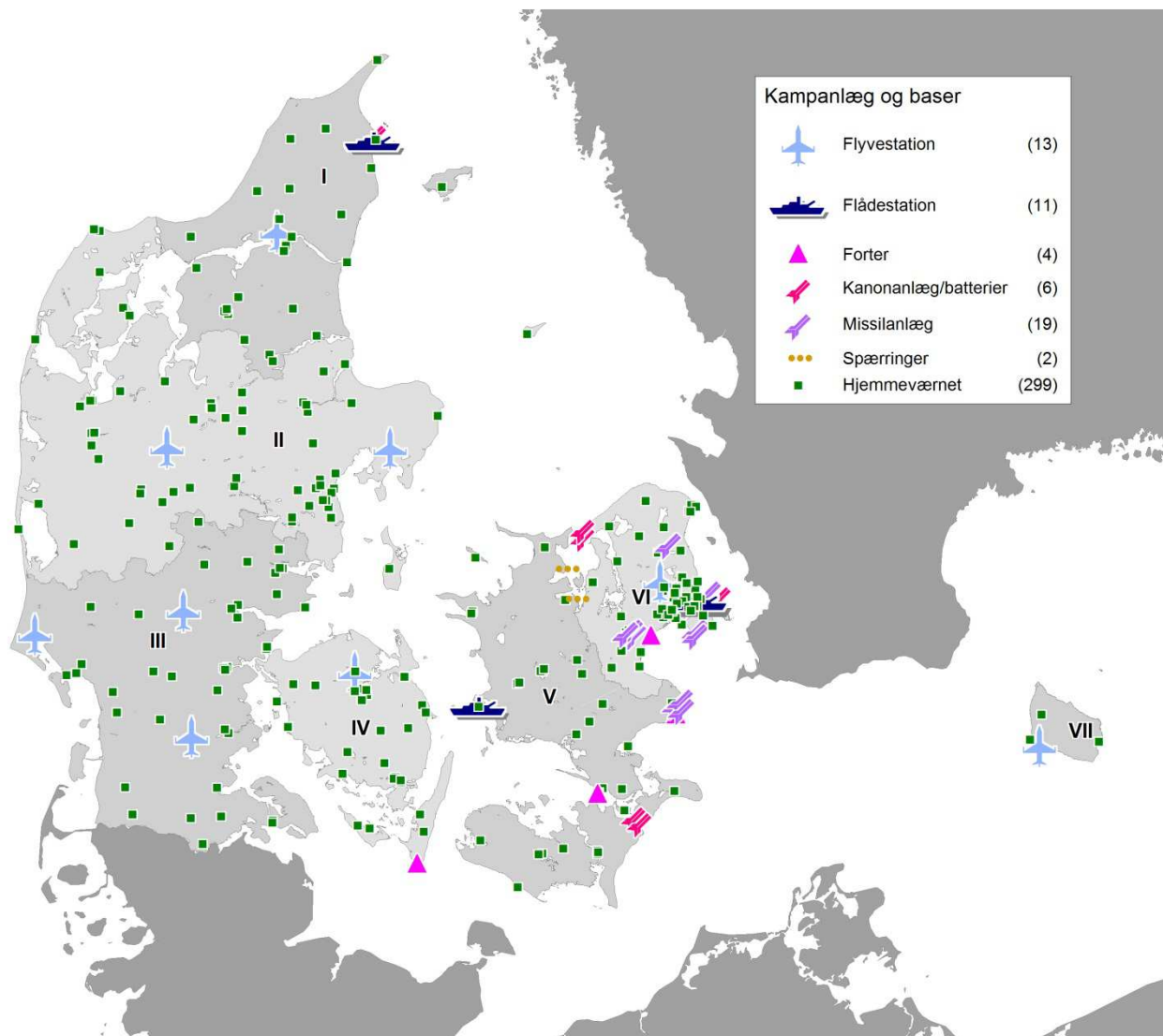
Enkelte er indrettet i rømmede tyske bunkere som i Skanderborg. De fleste er bygget 1950'erne og 1960'erne og siden hen lettere moderniseret, f.eks. Holstebro og Odense. En lille gruppe på 10-15 KC'ere er opført få år før Den Kolde Krigs afslutning og flere fremstår endnu som helt "rene" tidslommer fra 1980'erne, f.eks. Hadsund, Tinglev og Morsø.⁸³

9.3 Kampanlæg og baser

Kampanlæg og baser omfatter en bred vifte af anlæg, som direkte eller indirekte skulle understøtte forsvarets kamp på dansk territorium, herunder flyvestationer, forter, flådestationer og missilanlæg samt Hjemmeværnets hjemmevernsgårde.

Anlæggene havde vidt forskellig karakter, idet de alle var opført og fungerede med et helt specielt sigte. Anlæggenes placeringer var derfor også karakteristiske i forhold til de opgaver, som det enkelte anlæg skulle varetage. Særligt for de egentlig kampanlæg var det karakteristisk, at de var placeret mod øst som en klar front vendt mod et muligt angreb fra Warszawapagten. Samtidig var hovedparten af disse anlæg altid bemandede og operative – også i fredstid og kunne indgå i operationer med meget kort varsel.

⁸³ Oplysninger om de kommunale kommandocentraler er samlet og venligst stillet til rådighed af Poul Holt Pedersen og Karsten Pedersen. Se også http://reganvest.dk/Andre_bunkere.html

Kort over kampanlæg og baser. Ikke alle anlæg er kortlagt og der kan forekomme mangler.
Kulturstyrelsen 2013

Kystforter

Selv om partnerne i Atlantpagten i begyndelsen af 1950'erne havde anbefalet Danmark at sikre gennemsejlingen af de danske farvande med mobilt artilleri, valgte man fra dansk side en anden løsning, nemlig etableringen af Stevnsfort og Langelandsfort. Tanken bag de to forter var, at man ved at etablere faste stillinger gjorde det umuligt at forrykke den linje, som skulle holdes for at kunne kontrollere ind- og udsejlingen af Østersøen. Derfor påbegyndte Danmark for egne midler arbejdet med at opføre de to forter, som fik til opgave at forsvare de minefelter, som skulle lægges ved udsejlingen af henholdsvis Øresund og Storebælt. Først i 1954 stod de to forter helt klar.

Stevnsfort blev sprængt ind i klippegrunden og etableret med underjordiske bygninger og gange, som forbandt hele kampanlægget med undtagelse af kaserneområdet. Oppe på jorden etableredes observationsposter, luftværnsstillinger og to dobbeltløbende 150 mm kanoner, som var forbundet med de underjordiske gang- og bygningssystemer. Hertil kom de mobile 40 mm kanoner, som i en krigssituation kunne placeres på udvalgte steder. Langelandsfort bestod af en række underjordiske operations- og kanonbunkers, der ikke

var forbundne, men som lå spredt ud over et stort areal. Uden for fortets område etableredes ammunitionsdepoter, udkigsstationer, radaranlæg og skydebaner. For begge de to forter gjaldt det, at der var tale om en kombination af nybyggeri og genbrug af tysk materiel fra besættelsestiden, og at de blev placeret i områder, hvor der ikke havde været tradition for at have kampanlæg som en del af hverdagen.⁸⁴

Flådestationer

Efter 2. Verdenskrig blev Frederikshavn i stigende grad benyttet af danske og allierede flådefartøjer. Planerne om en egentlig flådehavn blev godkendt i 1953, hvor finansudvalget tiltrådte en bevilling til NATOs infrastrukturprogram som bl.a. indebar NATO-finansiering af flådestationerne i Korsør og Frederikshavn.

Havnebyggeriet i Frederikshavn omfattede et areal på 160.000 m² med ca. 2.800 m kaj og blev gennemført i perioden 1956-1960, hvorefter de opfølgende bygningsarbejder blev påbegyndt. Der blev opført en administrationsbygning, kostforplejning, vagt- og arrestbygning, tre depotmagasiner, værksteder, to tekniske centraler, folke- og garagebygninger, belægningsbygning, ammunitionsmagasin, fire kajskure, arkiv- og kontorbygning, fem beskyttelsesrum, depot- og cykelskure, vagtbur samt chefbolig. Det samlede byggeri, som kom til at koste 66 millioner og var færdigt i 1963. Flådestation Frederikshavn blev dog allerede taget i brug året før med officiel indvielse den 2. oktober 1962.⁸⁵

I 1972 fik flådestationen en ny og moderne kampinformationsskole, Action Information School (AIS), også kaldet søværnets Taktikkursus. I 1979 oprettede søværnet inspektionsskibeskadren i Frederikshavn med eskadrechef og stab, men flådestationen blev først basehavn for inspektionsskibene i 1990.

Søfartsstyrelsens besluttede i 1982 at fire isbrydere skulle placeres på Flådestation Frederikshavn, hvorfor ydermolen blev udbygget med to knaster, hvor isbryderne kunne placeres to plus to uden at optage plads i flådestationens egentlige havnebassin. Siden 1990 er isbryderne blevet bemandet med søværnets personel under sejlads, og i 1996 blev isbryderne overflyttet fra Søfartsstyrelsen til Søværnet.

Flådestation Frederikshavn har efter Den Kolde Krigs ophør gennemgået løbende tilpasninger og udbygning, bl.a. i forbindelse med lukningen af flådestation Holmen, hvor mineskibeskadren og ubådseskadren kom til Frederikshavn.

Flådestationen i Korsør blev opført i samme periode og samme byggestil som Flådestation Frederikshavn og indeholdt de samme funktioner. Søværnets eskadrer og deres skibe var fordelt mellem de to flådestationer, som gradvist overtog alle funktioner fra Søværnets hidtidige hovedbase på Holmen i København.

Hjemmeværnsgårde

Hjemmeværnets aktiviteter foregik og foregår næsten alle i lejet byggeri eller på lejet jord. Det gælder både hjemmeværnsgårde, skydebaner og luftmeldetårne.

Hjemmeværnsgårdene var mødested for stamenhederne – lokalafdelingerne. De fleste fik lokaler i ældre byggeri på godser, hos virksomheder eller landmænd. Det samme gælder hjemmeværnets distriktsdomiciler. Kun et fåtal er nyopført under Den Kolde Krig som Næstved Hjemmeværnsgård fra ca. 1970 på værkstedområdet i Kalby Ris. Det er brutalistisk etplansbygning i seks moduler med gule sten i gavl og brystning og fladt udhængende betontagdæk.

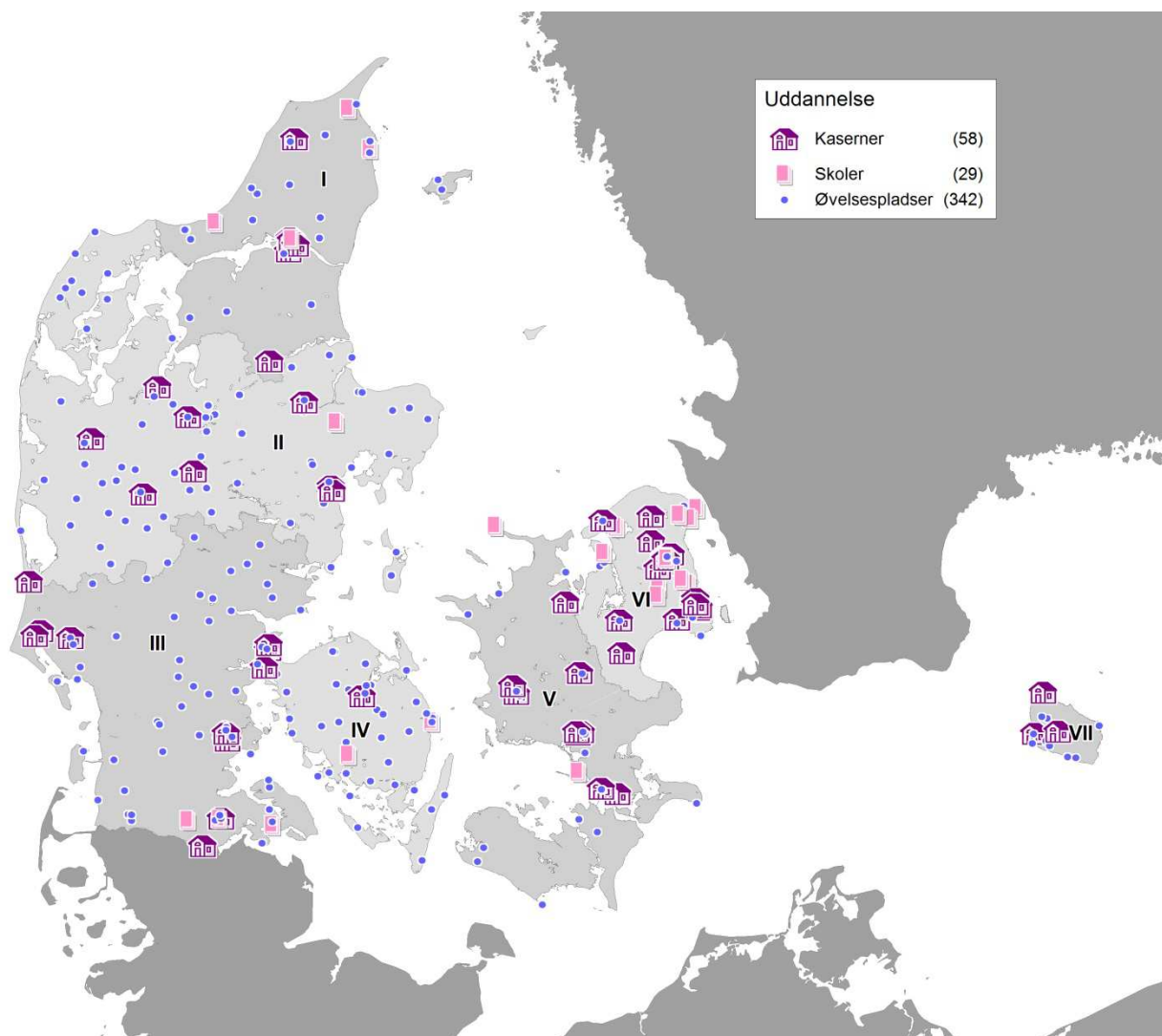
⁸⁴ John T. Lauridsen (red.) (2011), Margit Bech Larsen (2010), Langelands Avis, 7. september 1978. Svendborg Avis, 18. september 1978.

⁸⁵ <http://forsvaret.dk/OPLOGFRH/GARNISON/HISTORIE/FLSFRHBYGGES/Pages/flsfrhbygges.aspx>, 23. september 2012.

9.4 Uddannelse

Et centralt element i mobiliseringsforsvaret var den løbende uddannelse af personel til den stående styrke og til mobiliseringsstyrken. Spredt ud over landet blev der derfor anvendt etableret et stort antal kaserner og skoler til forsvarets og civilforsvarets forskellige enheder og ikke mindst til Hærens regimenter.

Kasernernes placering afspejlede dels den eksisterende kasernestruktur fra 1930'erne, men der blev i perioden også nyopført en række kaserner med tilknyttede skydebaner og øvelseterræner – ikke mindst i Nordsjælland og i Vest- og Midtjylland.

*Kort over Uddannelsesanlæg. Ikke alle anlæg er kortlagt og der kan forekomme mangler.
Kulturstyrelsen 2013*

Kaserner

Indtil 2. Verdenskrig blev hærens kaserner opbygget strengt symmetrisk med en prægnant hovedbygning omkranset af længebygninger, der lukkede sig om et indre gårdområde til øksercits og opstillingsplads. Anlæggene skulle symbolisere magt og disciplin. I de nye kaserner fra 1920'erne og 1930'erne blev gårdområderne mere grønne, hvilket var med til at mildne den militære karakter, f.eks. Næstved Kaserne.

I 1950'erne begyndte Bygningstjenesten første fase af fire store regimentskaserer til hæren i Hvorup, Varde, Holstebro og Sjælsmark.⁸⁶ Her gjorde bygningstjenestens arkitekt K. Jensen-Gaard op med den traditionelle, stive symmetri.

De fire hærkaserer blev alle opført som traditionelle murstensbyggerier, men det var vanskeligt at skaffe tilstrækkelig faglært arbejdskraft. Forsvarsministeriet indgik derfor overenskomst med Dansk Arbejdsgiverforening og De Samvirkende Fagforbund om særlig transport- og indkvarteringsgodtgørelse til arbejdere med bopæl mere end 7 km fra byggepladsen. Desuden gav forsvaret værnepligtige murersvende mulighed for at tage orlov og hjælpe med det militære kasernebyggeri indtil det var fuldført i 1955.

Belægningsbygninger, hvor soldaterne sov, blev også indrettet med højere indkvarteringsstandard. Gennem 1950'erne og 60'erne sker et skift i opfattelsen af de værnepligtige som sammenstuede soldater til mere ligestillede militærmedarbejdere under uddannelse med ret til komfort og lidt privatliv. Allerede i 1920'erne var man gået bort fra sovesale. I stedet byggede man "taktiske" 10-mandsstuer, svarende til en gruppe, således at en deling bestod af 3-4 stuer. 10-mandsstuerne blev fastholdt i de første fire hærkaserer fra 1950'erne, men der opstod hurtigt behov for mindre rum og mere komfort, der kunne tilgodese kvindeligt personale, et stigende antal konstabler og befalingsmænd. Man gik derfor over til at bygge 8- og 6-mandsstuer, og fra 1960'erne byggedes kun standardrum (kvarterer), som kunne belægges med 4 værnepligtige, 2 konstabler/sergenter eller 1-2 befalingsmænd.

På flyvestationerne var der omkring 1950 ikke tilstrækkelig plads til indkvartering. Kun Karup rummede nogle nødtørftige træbarakker fra tyskernes besættelse. For at få hurtig plads til de tjenestegørende besluttede Forsvarsministeriet, at flyvestationernes nye kaserer skulle bygges ved mindst mulig brug af faglært arbejdskraft. Chefen for Vestre Flyvestationsdistrikt, oberstløjtnant O. Wulff og distriktets arkitekt Edvard Vollquarts indgik i samarbejde med civilingeniør P.E. Malmstrøm, som var en af foregangsmændene indenfor "industrielt byggeri". Forsvaret udviklede således elementbyggeriet i beton fra efteråret 1952, helt parallelt med det første civile elementbyggeri i Hvidovre af Sven Eske Kristensen, der også samarbejdede med Malmstrøm.⁸⁷

Hovedprincippet i flyvevåbnets nye elementbygninger var fleksibilitet. Det var længebygninger med lavt sadeltag af tagpap, kun båret af ydermuren af beton og tværafstivning i gavlene. Den indre rumopdeling var fleksibel, afstanden mellem lecabeton-skillevæggene kunne tilpasses forskellige behov for belægning, administration og fællesfaciliteter. De største rum som spisesale og køkkener måtte dog stabiliseres med dragere eller søjler. Til vådrum anvendte man plastikproduktet benonit, mens gulve blev udført i asfalt (Dafoleum).⁸⁸ Produktionen af betonelementer var endnu så moderne, at der ikke fandtes egentlige elementfabrikker. Ved Skrydstrup (1952-54, 33 bygninger) og Aalborg flyvestation (1952-54, 24 bygninger) støbte man elementerne på feltfabrikker, mens man ved byggeriet i Karup (1953-56, 23 bygninger) fik man elementerne fra en nærliggende fabrik (Elcobyg i Hobro).

I 1950'erne opførtes også elementkaserer for hæren i Farum, Fredericia og Nørre Uttrup samt eksercerskole for søværnet i Auderød. Tilsammen nåede Forsvarets Bygningstjeneste at projektere og opføre 125.000 m² elementbyggeri i årtiet, hvilket må betragtes som et væsentligt bidrag til udviklingen af det industrielle byggeri herhjemme.

Under Den Kolde Krig kom kaserer således i højere grad til at ligne civilsamfundets offentlige byggerier som skoler, kollegier og administrationsbygninger. Det har øjensynligt været bygningstjenestens mål at skabe almenmenneskelige miljøer. Skive artillerikaserne (1965-69) og søsterkaseren i Antvorskov (1969-74), tegnet af Holger Sørensen fra

⁸⁶ Thomas Traasdahl Møller m.fl. 2002, s. 123

⁸⁷ Poul Sverrild 2008, s. 28

⁸⁸ Thomas Traasdahl Møller m.fl. 2002, s. 125

Bygningstjenesten, minder begge om en stor skole eller et kursuscenter. Et imødekommende boligmiljø, som har karakter af kollegieblokke orienteret omkring en midtkorridor. Der er adskillige servicebygninger, herunder en stor hovedbygning med auditorier, bibliotek, hobbyværksteder, cafeteria, bank og postkontor. Alt er opført i præfabrikerede betonelementer, og bygningerne er lave og lyse med ubrudte vinduesbånd. Kaserneerne er omgivet af grønne områder, der bidrager til at give det et venligt, næsten civilt præg. Det samme gælder f.eks. Flyvestation Skalstrups kvarterområde ved Roskilde opført 1967-71 nærmest som tæt-lavt boligbyggeri.⁸⁹

Fælles for (hær)kaserneerne er bebyggelsens tredelte hovedstruktur bestående af 1. belægningsafsnit, 2. administrations- og fællesfaciliteter samt 3. værksteds- og garageområde. Øvelsesterrænet ligger normalt i direkte forlængelse af kaserneområdet. Der var med andre ord tale om ”rekrutfabrikker”, som i konstruktion og planløsning var rationelt og funktionelt betinget. Den arkitektoniske bearbejdning var oftest minimal. De tre bebyggelsestypers planløsninger kan paralleliseres til samtidens boligmiljøer, offentlige institutionsbyggerier og industrikvarterenes fladebygninger. På den måde rummer kaserneerne et bredt udsnit af velfærdssamfundets bebyggelser komprimeret i et minisamfund, hvor den fysiske adskillelse mellem funktionerne naturligvis er knap så markant som i de planlagte forstæder.

Øvelsespladser

Forsvaret har brug for øvelsespladser til at træne forskellige basale færdigheder. Det gælder både eksercits, skydetræning og arealer til at simulere kampsituationer. I takt hærens motorisering og artilleriets udvikling blev der større krav til øvelsesterrænets størrelse og isolation, så man kunne træne med store samlede styrker og tilnærmelsesvis simulere en krigssituation. Samtidig reducerede man støjgenerne mod naboerne og muligheden for nedfald af vildfarne projektiler og granater. Mange øvelsesområder ligger i naturområder, hvor forsvarets brug og beskyttelse har bidraget til bevaring af vigtige arter og vegetationstyper. Nogle steder, fx Oksbøl, bruges eksproprierede husmandssteder som en integreret del af øvelsesområdet og minder samtidig om den håndfaste måde forsvarets virksomhed har fået forrang for anden anvendelse.

Skydebaner

Hjemmeværnet anlagde omkring 90 langdistanceskydebaner under Den Kolde Krig. Skydeuddannelsen har været en af de bærende aktiviteter i Hjemmeværnets dagligdag.⁹⁰ De udendørs skydebaner ligger som regel i øde omgivelser, hvor støjen ikke generer naboerne og vildfarne projektiler ikke får faretruende retning mod bebyggelse. De indendørs kortdistanceskydebaner findes typisk i forbindelse med eksisterende idrætsanlæg, hvor de også benyttes af lokale skytteforeninger.

9.5 Infrastruktur, transport og forsyning

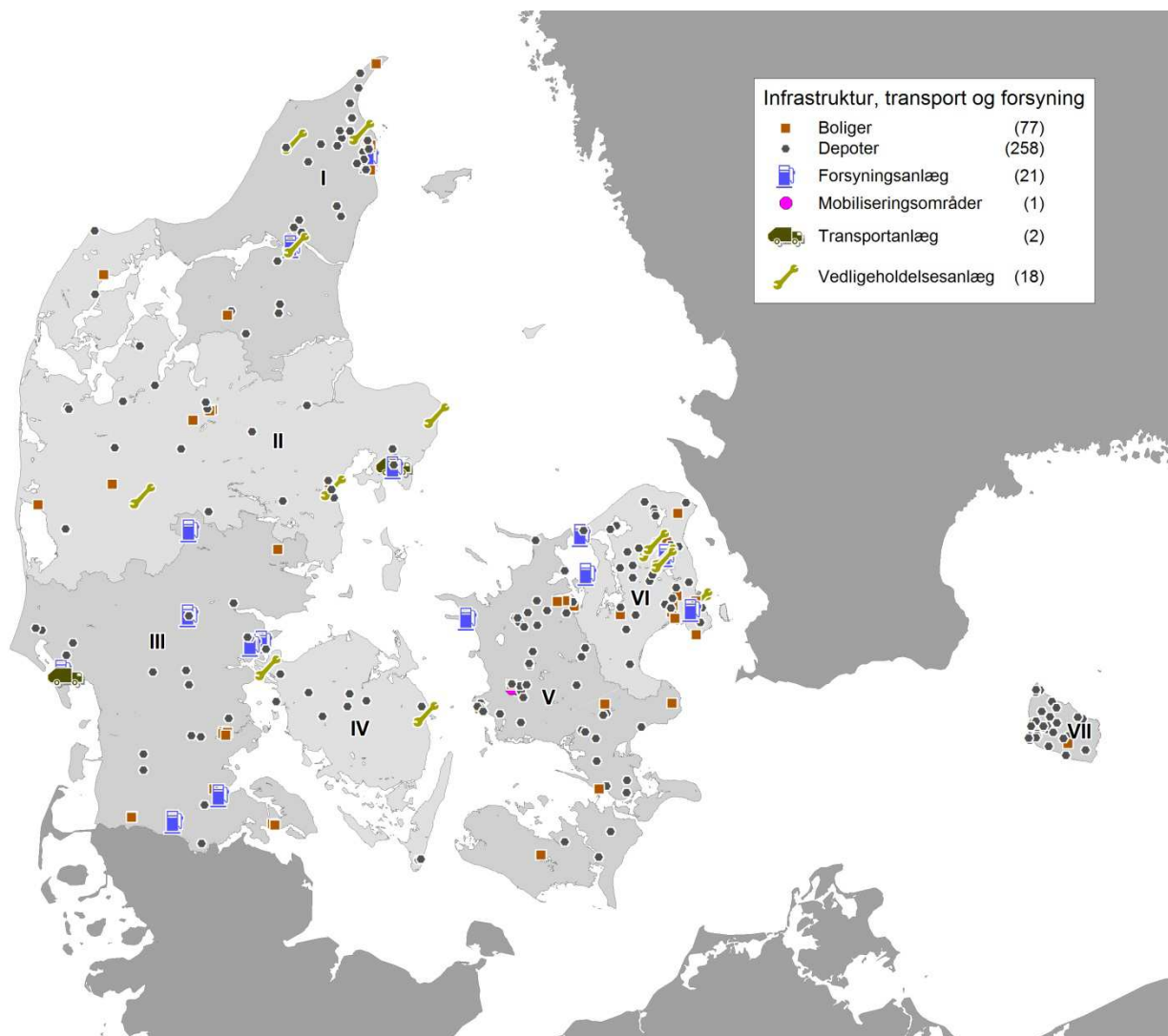
Mobiliseringsforsvarets andet centrale ben var etableringen af en infrastruktur, der kunne understøtte indkaldelsen og udrustningen af den store mobiliseringsstyrke. Samtidig skulle denne infrastruktur understøtte forsvarets operative indsats under en kamp på dansk territorium.

Infrastrukturen – og ikke mindst depotstrukturen – kom derfor også klart til at afspejle, hvor styrkerne skulle samles og opstilles, og hvor kampen skulle foregå.

Udviklingen af infrastrukturen til transport og forsyning omfattede en række ens anlæg, der blev opført i en række målrettede byggeprogrammer, der vidner om udviklingen af dansk forsvar i perioden.

⁸⁹ Lisbeth Balslev Jørgensen mfl. 1980, s. 95

⁹⁰ Ulf Scheibye 2002, s. 57

Kort over infrastruktur-, transport- og forsyningsanlæg. Ikke alle anlæg er kortlagt og der kan forekomme mangler. Kulturstyrelsen 2013

NATOs infrastrukturprogram

En effektiv fælles forsvarsalliance bestående af 12 nationer (15 fra 1955), krævede entydighed og medførte en standardisering af både militær terminologi, teknologi og procedurer. I praksis betød det oftest, at de europæiske lande skulle tilpasse sig til amerikanske standarder, og siden 1950 er der vedtaget omtrent 1300 standarder for alverdens sager.⁹¹ Det gjaldt også byggeriet, hvilket tydeligst kommer til udtryk i anlæg, som blev etableret under NATOs infrastrukturprogram.

Startbaner og rullebaner

En af de første opgaver var forbedring af banerne på de tyske flyvestationer til det nyoprettede danske flyvevåben. De var bygget ganske hurtig under 2. verdenskrig i meget svingende kvalitet. Deres bæreevne og jævnhed skulle nu klare flyvevåbnets nye jetfly. Under NATOs infrastrukturprogram skulle de tre flyvestationer Karup, Aalborg og

⁹¹<http://en.wikipedia.org/wiki/NATO>, d. 28. maj 2012

Skrydstrup udbygges til Main Air Bases, mens Tirstrup, Vandel og Værløse skulle være Redeployment Bases.⁹² NATO-standarderne for Tactical Airfields var defineret af SHAPE.

Udformningen af startbaneområdet på Skrydstrup blev standarden for de danske flyvestationer. De nye jetfly krævede startbaner på 3000 m i stedet for tyskernes 2000 m. Startbanens bredde på 60 m blev fastholdt, i Aalborg var den dog 80 m, pga. brugen til civil flyvning. Parallelbanen skulle være 22 m bredde mod tyskernes 18 m, så de også kunne bruges til nødstartbane. Eskadrilleområderne skulle forbindes til både rullebanen og startbanen for at man altid havde to muligheder for at bringe et fly til start. Banearbejderne blev igangsat i 1952 og 1953. Ved Skrydstrup og Karup blev arbejderne udført af danske entreprenører, hhv. Ove Arkil og H. Hoffman og sønner, som allerede var hyret i 1951 inden flyvestationernes opgradering blev defineret af NATO. Anlæggelsen af banerne i Aalborg og på de tre redeployment baser kom i licitation blandt NATO-landene. I slutningen af 1953 var de seks flyvestationers baner opgraderet og repareret ved brug af næsten tre millioner m² beton.⁹³ Senere fulgte yderligere opgradering af banernes belægning, da standarderne blev revideret af hensyn til nye flytyper.

Shelters

Under seksdages-krigen i 1967 bombede og ødelagde Israel hovedparten af de egyptiske fly, som stod parkerede og ubeskyttede på flyvestationerne. For at undgå en lignende situation iværksatte NATO Airfield Survival Measures en omfattende bygning af beskyttelsehangarer til fly, såkaldte shelters. Dertil kom beskyttelse af andre vitale installationer, pligt til camouflering (nedtoning) og oprettelse af reparationstjeneste til at udbedre skader på baner mv.⁹⁴

Fra 1974 til 1977 opførte bygningstjenesten 84 shelters på de seks flyvestationer, svarende til en beskyttelse af 70 % af de danske kampfly. Sheltertypen var udviklet i Norge og havde plads til et fly. En bred "længebygning" med sadeltag i beton og port. De blev senere beklædt med tagpap af hensyn til vedligeholdelse og forbedret nedtoning.

I de allersidste år af Den Kolde Krig besluttede NATO endnu at igangsætte et omfattende byggeri på de europæiske alliancelandes flyvestationer. Det drejede sig om shelters, tankvognsgarager, kommandostationer, ammunitionsmagasiner, flybrændstofanlæg mv. Fra 1988 til 1991 blev der opført 88 nye såkaldte 3. generations shelters og 12 tankvognsgarager på de fem jyske flyvestationer. Entreprisen løb op på 900 mio. kr. og blev udført af de to firmaer Højgaard & Schultz A/S og Wright, Thomsen og Kier A/S. Der blev anvendt 500.000 tons beton til de rundbuede shelters. De blev støbt på en underforskalling af galvaniserede stålbuer med en overforskalling af støbekasser belagt med tagpap. Gulvet bestod af stærkt armeret beton. Anlæg, som daværende chef for infrastrukturdivisionen, Erling Busch Nielsen, har karakteriseret som det mest bombastiske typehusbyggeri der er set i Danmark.⁹⁵

Depoter

En af de videst forgrenede dele af det militære og civile forsvars infrastruktur blev udgjort af de 256 depoter, som forsvaret og det statslige civilforsvar anlagde over hele landet i tilknytning til kaserner, mobiliseringsområder eller forventede operationsområder.

Depoterne rummede al det materiel, som mobiliseringsstyrken skulle udrustes med i tilfælde af en mobilisering; fra kampvogne til underbukser. Samtidig rummede depoterne forsyninger i form af ammunition, levnedsmidler, brændstof og andre forbrugsvarer, som var nødvendige for mobiliseringsstyrkens indsats.

⁹² Thomas Traasdahl Møller m.fl. 2002, s. 107

⁹³ Thomas Traasdahl Møller m.fl. 2002, s. 106ff.

⁹⁴ Thomas Traasdahl Møller m.fl. 2002, s. 115

⁹⁵ Thomas Traasdahl Møller m.fl. 2002, s. 116

Depoterne fordeler sig på en lang række typer af ofte ens depoter med samme funktioner, som enten var opført til formålet eller udnyttede eksisterende bygninger på eksempelvis civile gårde. Depoterne adskilte sig derfor også i type med forskellige bygningsmæssige konstruktioner, kapacitet og adgangsforhold samt naturligvis beskyttelsesgrad i forhold til angreb eller sikkerhed. Der blev i løbet af perioden udviklet og opført en række standarddepoter til eksempelvis ammunition eller til mobiliseringsudrustning, som blev opført flere steder i landet med få lokale variationer.

Fælles for depoterne var dog, at de typisk omfattede et større antal ens magasinbygninger i enten almindelige lagerbygninger eller som jorddækkede bunkere, som var forbundet med nemme tilkørselsveje og ofte havde tilknyttede værksteder og faciliteter til medarbejdere og til vagtmandskab.

Foruden den statslige depotstruktur udvikledes der som støtte til det regionale og kommunale civile beredskab et meget stort antal depoter i eksisterende bygninger; ofte i kældre under offentlige bygninger eller på gårde, hvorfra det civile beredskabs opbygning og indsats kunne understøttes.

North European Pipeline System (NEPS)

NATO ønskede, at de store flyvestationer i Jylland skulle forsynes effektiv med brændstof uden at være afhængige af transport via veje og jernbaner. Derfor påbegyndte man i 1953 etableringen af det underjordiske rørsystem (NEPS) med støtte fra NATOs infrastrukturmidler. Rørsystemet blev gradvist udvidet og udbygningen blev først afsluttet sidst i 1960'erne.

Rørsystemets hovedledning løber fra Frederikshavn i nord til Kielerkanalen i syd. I Danmark er systemet forbundet til flyvestationerne Aalborg, Karup og Skrydstrup samt til de tidligere flyvestationer Tirstrup og Vandel.⁹⁶ Rørledningen har en samlet længde på ca. 650 km, hvoraf den danske del af ledningen udgør ca. 580 km. Mange steder ligger olieledningen kun nedgravet i 50-80 cm dybde.

Der er importsteder i Esbjerg Havn, Lyngsbæk Bro ved Ebeltoft, Understed fortøjningsarrangement ved Frederikshavn og Aalborg Oliehavn. NEPS er desuden forbundet til Shell Raffinaderiet i Fredericia og Esbjerg Havn. På Sjælland er der importsteder i Hundested Havn og ved flådestationen i Korsør.

⁹⁶ POL-Divisionen 1955-2005: *Gode historier gennem 50 år* (2005)

Kort over NEPS. Pol-Divisionen 1955-2005 (2005).

Ved import af brændstof sker leverancen enten fra skib eller direkte fra raffinaderi. Derefter pumpes brændstoffet fra modtagertankområdet til det lokale tankområde, hvor det skal bruges. Brændstoflagrene (tankområderne) består af flere jorddækkede tanke, som er placeret langs rørledningen.⁹⁷ Der er bygget ca. 85 større eller mindre tanke og 15 pumpestationer samt et antal tjenesteboliger til områdelederne og værksteder til vedligeholdelse af ledningen.

NEPS er bygget til det militære beredskab og anvendes primært til forsyning af flyvevåbenet. Men NEPS er også forbundet med stikledninger og tanke som tjener et civil formål som varetages af Foreningen af Danske Olieberedskabslagre (FDO). Forsvarets Depot og Distribution (FDD) under Forsvarets Materieltjeneste (FMT), er driftsansvarlige for NEPS.

Ledningen er bygget i NATO-licitation. Der fleste entreprenørarbejder er udført af danske firmaer, mens rør, pumper, gear og motorer er produceret i forskellige NATO-lande.⁹⁸

⁹⁷ <http://www.damila.dk/NEPS.htm>, 7. aug. 2012

⁹⁸ Thomas Traasdahl Møller m.fl. 2002, s. 119ff

De overjordiske dele af NEPS har et simpelt, funktionelt og nedtonet udtryk, rensset for arkitektonisk bearbejdning. Den landskabelige placering af tankområderne er ydmyg, de skal ikke skabe opmærksomhed og være vanskelige at lokalisere for fjenden.

Tjenesteboliger

Opbygningen af forsvaret medførte også nybygning af utallige tjenesteboliger til stampersonel. I forbindelse med mange af de større anlæg som flyvestationer, flådestationer og hærkaserner og missilanlæg, blev der bygget små selvstændige parcelhuskvarterer.

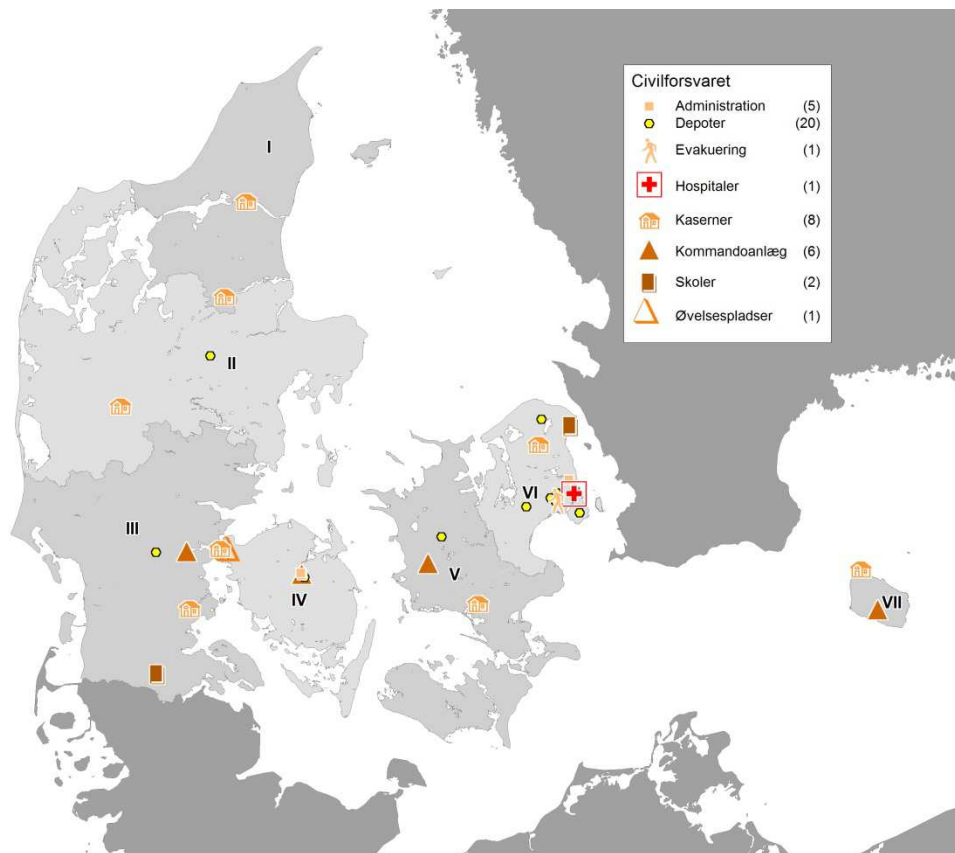
Det var boligmiljøer i tidstypisk arkitektur, hvor beboerens rang i hierarkiet normalt kan aflæses ved at sammenligne husenes placering, størrelse, materialevalg, planløsning eller udsmykning. Tjenesteboligerne vil oftest have arkitektoniske ligheder med det tilhørende militæranlæg.

Ved Sjælsmark opførtes tjenesteboligerne "Tingstedet" lige uden for kasernen. Det består af en husrække til 4 officerer og 6 underofficerer, som var adskilt af en bygning med fælles oliefyr og vaskeri. Det første hus tilhørte kasernes chef, obersten, hvor både hus og have er større. Kasernens arkitektoniske hovedanslag med røde gavle og gule facader går igen i tjenesteboligerne murværk. Det er velproportionerede etplanshuse med lavt sadeltag og fuld kælder. Baghaverne består af en privat del nær huset markeret af hække/hegn, og en fælles tværgående bred græskorridor, der samler havernes bagerste rum.

Tjenesteboligerne ved Tingstedet, Sjælsmark Kaserne. Kulturstyrelsen 2012

9.6 Beskyttelse og civilt beredskab

Kort over Civilforsvarets og civile beredskabsanlæg. Ikke alle anlæg er kortlagt og der kan forekomme mangler. Kulturstyrelsen 2013

Regeringsbunkere

Atomtruslen fra Sovjetunionen blev reel i 1949, da de gennemførte den første prøvesprængning, og allerede i 1953 var de også i stand til at konstruere en brintbombe. Med sådanne våben i fjendens hænder blev det hurtigt klart, at en krig kunne blive katastrofal og altødelæggende.

I krise eller krig skal landet fortsat kunne styres, ikke blot militært, også civilt. Derfor er der behov for at centrale dele af landets ledelse, i praksis regeringen og udvalgte topembedsmænd, kan søge tilflugt i hemmelige og stærk beskyttede omgivelser.

I 1950 fandtes kun beskyttelsesfaciliteter til regeringen under Christiansborg, kaldet "kommandobunkeren" med plads til 100 personer, der var blevet indrettet i 1930'erne. I midten af 1950'erne blev den suppleret med "Nyboder lille bunker". Men København var et oplagt bombemål, hvor de ville være vanskeligt at beskytte regeringen ved atomangreb. Derfor blev Gurrebunkeren påbegyndt i midten af 1950'erne og stod færdig i 1961. Det ligger i Nordsjælland i Krogenberg Hegn. Gurrebunkeren blev projekteret af Forsvarets Bygningstjeneste og opført af entreprenørfirmaet Danalith med hjælp fra Højgaard og Schultz. Bunkeren er gravet ned i skoven og bygget i tre etager med en tyk betonkappe (skildpaddeskjold) øverst mod skovbunden. De 1600 m² kunne kun rumme 80 personer, hvilket var i underkanten til at videreføre centraladministrationen herfra,

hvorfor embedsværket kunne indkvarteres ved nærliggende kro, skovridergård og forsvarrets kursusejendom Gurrehus.⁹⁹

Gurrebunkeren blev siden til NALLA-bunker og er særlig ved sin udsmykning af Poul Gernes i 1978, der har dekoreret vægge, køkkener og møbler mv. De lyse pastelfarver skulle medvirke til mildne opholdet i bunkeren og erstatte manglen på sollys.

Regeringsanlæg Vest, eller blot REGAN VEST, er nok et af Den Kolde Krigs mest spektakulære danske byggerier. Med en placering i Rold Skov, langt væk fra København, kunne regeringsførelsen fortsætte her i den første krisetid efter et atomangreb mod hovedstadsområdet. Trods en øde placering i skoven er der let adgang til jernbane, hovedveje og flyvestation Aalborg. Bunkeren er gravet 50-60 meter ind i den stødabsorberende kalkundergrund. Bygningstjenesten købte 30 ha i 1958 og brugte de følgende år på at tegne og projektere anlægget. Entreprenørfirmaet Rasmussen & Schiøtz stod for grave- og betonarbejde. Firmaet havde tidligere hjulpet bygningstjenesten med udførelse af Stevnfortet (1952-53), men måtte tillige indhente erfaringer i vores nabolande og efteruddanne ingeniører i bl.a. sprængningsarbejde. Efterhånden som tunnellerne blev sprængt blev vægge og loft forstærket med buede profiljern, foret med armeringsjern og dækket af sprøjtebeton. En meget stærk konstruktion, som trods det ensidige funktionelle udgangspunkt giver let rytme og skaber en særpræget atmosfære af intethed.

Bunkersanlæggets udgør 5500 m² og minder på flere punkter om andre atombeskyttelses anlæg med trykblindtarm, gassluse, tre nøddudgange, separate ventilations- og maskinrum med installationer ophængt/sikret mod rystelser. Selve kernen består af to ringe i to etager, der er bygget ind som fritstående "betonkasser" i tunnellerne på et lag af grus, konstrueret til at modstå 6 G.

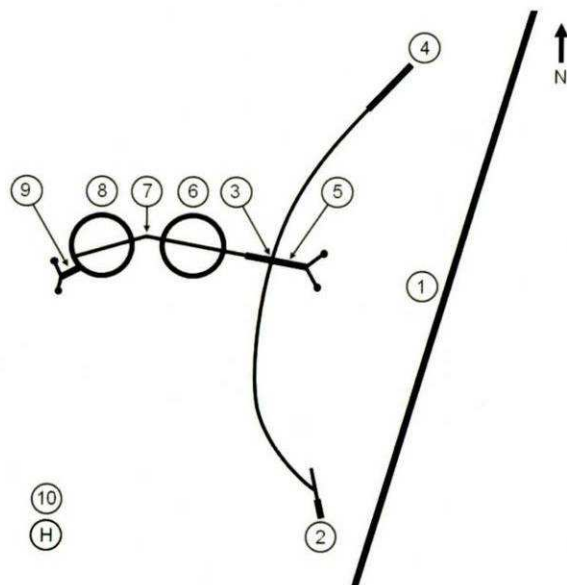
Ring I er arbejdsringen med kontorer og konferencefaciliteter til ca. 250 personer fordelt på ca. 80 rum med et standardmål på 10 m². Her var plads til kongehuset, ministre, forsvarsministeriet, udenrigsministeriet, departementschefer mv. Foruden de 250 personer var 100 beskæftiget med anlæggets drift, kommunikation samt politi, læge, sygeplejersker og præst.

Ring II er opholdsringen med ca. 80 rum, især soverum og depoter samt opholdsstue, køkken og kantine. Der er sparet på toiletter og baderum. Kantinen er indrettet med Arne Jacobsens T-stol, og for at mildne stemningen er den ene væg beklædt med en lang fotostat af en frodig løvskov. Opholdsstuen er møbleret med Verner Pantons Bachelor-hvilestole.

⁹⁹ Poul Holt Pedersen og Karsten Pedersen 2011, s. 37ff.

Foto fra kantinen i REGAN VEST. Kulturstyrelsen (2012)

1. grusvej	6. ring 1
2. indgangspartiet	7. centraltunnel
3. knudepunktet	8. ring 2
4. primær nødudgang	9. ventilationsrum med to
indsugningstårne
5. maskinrum med to
udstødningstårne	10. helikopterlandingsplads

Plan over REGAN VEST. Fra Pedersen og Pedersen (2011).

Over jorden er REGAN VEST næsten ikke synligt. I den kuperede skovbund afsløres anlægget kun af betonkapper fra hvert udstødningstårn og små halvtage fra nødudgangene. Hovedindgang gemmer sig bag maskinmesterens tidstypiske tjenestebolig på 145 kvm² fra 1965 i gul mur med sadeltag af eternit og brune trægavle. Vest for ligger en lille helikopterlandingsplads og et par kilometer derfra findes desuden en radiobunker på 80 m², der kunne fjernstyres fra regeringsbunkeren.

REGAN VEST er enestående herhjemme, i funktion, konstruktion og størrelse. Måske! Ved Hellebæk ligger regeringsbunkeren, REGAN ØST, som endnu hemmeligholdes.

Beskyttelsesrum

I 1946 nedsatte Indenrigsministeriet et luftværnsudvalg, der skulle komme med forslag til organiseringen af det civile værn i tilfælde af krig. Et særligt underudvalg skulle se på de bygningsmæssige civilforsvarsforanstaltninger, og afgav betænkning i 1949. Udvalgets arbejde tog især udgangspunkt i erfaringerne fra bombningen af de tyske byer 1943-45, atombomberne over Japan, samt RAF-bombningen af Shell-huset i København og Sovjetbombningen af Rønne i 1945.

Man opererede med et skadesbillede, der – bortset fra den radioaktive stråling – kunne sammenlignes med de allieredes store "1000-fly-angreb" under 2. Verdenskrig.

De civile beskyttelsesrum skulle altså primært sikre civilbefolkningen mod følgerne af luftangreb. Rummene skulle så vidt muligt sikre mod nedstyrtning, sprængstykker og gasudslip/angreb, samt yde rimelig beskyttelse mod brand og radioaktivt nedfald.

Betænkningen blev i 1950 omsat til lov om bygningsmæssige civilforsvarsforanstaltninger. Inden for hvert civilforsvarsområde, som fulgte byzonerne i købstads- og landkommunernes hovedbyer skulle der indrettes sikringsrum i alle nybygninger. Undtaget blev dog (lidt forsimplet) boliger til 1-2 husstande, eller små virksomheder med under 5-10 ansatte.¹⁰⁰ Uden for civilforsvarsområde, dvs. på landet, skulle der kun indrettes sikringsrum i virksomheder med mere end 25 ansatte, samt i institutionsbyggerier (hospitaller, plejehjem, skoler mv.) med plads til over 25 personer incl. personale.

Loven førte til udbygningen af Den Kolde Krigs beskyttelsesrumssystem, som både omfatter offentlige og private beskyttelsesrum. I 2001, altså ti år efter Den Kolde Krig sluttede, var der ca. 4.693.000 beskyttelsesrumspadser i herhjemme.¹⁰¹

Målet var, at der skulle være en beskyttelsesrumspads til hver indbygger i boligen og ved arbejdspladsen eller indenfor en gåafstand på 200 meter. Desuden skulle der være beskyttelsesrum til trafikanter langs de vigtigste trafikårer. I princippet betød det en dækningsprocent på 200, hvis der skulle være plads til alle både på arbejde og hjemme. Dækningsprocenten blev senere revurderet af beskyttelsesrumsudvalget, som mente det var forsvarligt at operere med et mål om beskyttelse af 125-150 % af indbyggertallet.¹⁰²

Hvis der er tale om beskyttelsesrum, som under normale omstændigheder anvendes til andre formål, skulle de med kort varsel – indenfor 24 timer – kunne klargøres til beskyttelse.

Beskyttelsesrum					
Offentlige			Private		
Betondækningsgrave ¹⁰³	Kombinerede beskyttelsesrum	Supplerende beskyttelsesrum	Sikringsrum (lovpligtige)	Supplerende sikringsrum	Nødbeskyttelsesrum
Dækningsgrave i det offentlige byrum andre fritliggende beskyttelsesrum.	Parkeringskældre, lagre, garager og gangtunneller opført med statsstøtte	Kældelokaler, underjordiske garageanlæg opført uden statsstøtte	Kælderrum i nybyggede boligområder, typisk etagebebyggelser eller større byplaner	Supplerende sikringsrum udpeget af det lokale beredskab i ældre byggeri opført før 1950 ¹⁰⁴	Privates egne rum i rækkehus- og parcelhusbyggeri, hvor der kun bor en eller to familier i hver enhed
3.047 dækningsgrave (heraf 416 på privat grund)	169 (1952-72) 64 (1985-92)				
152.335 pladser	76.959 pladser	720.000 pladser	3.743.822 pladser	Antal pladser ukendt	Antal pladser ukendt

Oversigt over beskyttelsesrumstyper og pladser. Efter Beredskabsstyrelsen (2002)

¹⁰⁰ Beredskabsstyrelsen: Rapport om beskyttelsesrumsbereidskabet – herunder udviklingen på sikringsrumsområdet. 2002, s. 15

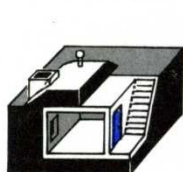
¹⁰¹ Beredskabsstyrelsen (2002), s. 23. Rapporten opererer også med kategorien "offentlige nødbeskyttelsesrum", men det beskrives ikke nærmere.

¹⁰² Indenrigsministeriet: *Betænkning om beskyttelsesrum afgivet af det af indenrigsministeriet den. 29. september 1977 nedsatte udvalg vedr. civilforsvar og brandvæsen m.v.* Betænkning nr. 863 København 1979.

¹⁰³ I 1944-45 blev der opført 5.800 betondækningsgrave til 290.000 personer. Omkring 800 blev fjernet 1945-48. I 1951 opførtes yderligere 660 dækningsgrave i særligt udsatte byer under indtryk af Koreakrigen.

¹⁰⁴ Ordningen trådte først i kraft i 1985.

Civilforsvarsstyrelsen udgav i 1987 en folder, der orienterede om, hvordan ejere af parcelhuse, rækkehuse, mindre virksomheder og landbrug kunne indrette nødbeskyttelsesrum. Her anbefales det utvetydigt, at man sikrer sig i en kælder eller i anden underjordisk beskyttelse. Spørgsmålet er, hvor mange husejere og små virksomheder, der fulgte statens opfordring til privat nødbeskyttelse?

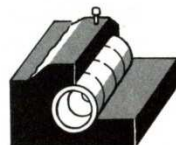
NEDGRAVET BETONRUM STØBT PÅ STEDET.

a

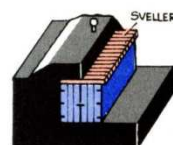
OVERJORDISK RUM AF SPECIALFREMSTILLEDE BETONELEMENTER.

b

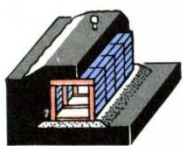
NEDGRAVET RUM AF GÆNGSE BETONRØR, ELLER SPECIALFREMST. BETONELEMENTER.

c

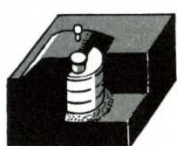
NEDGRAVET STÅLCONTAINER.

d

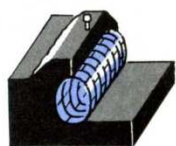
NEDGRAVET TYNDVÆGGET SKELETKONSTRUKTION AF GÆNGSE MATERIALER. FRA BYGGEMARKED.

e

NEDGRAVET BETON-TANK AF GÆNGSE BETONRINGE.

f

NEDGRAVET TANK AF TYNDVÆGGEDE SPECIALELEMENTER AF STÅL.

g

NEDGRAVET SPECIALFREMSTILLET PLASTKUPPEL.

h

Fra Civilforsvaret orienterer: Nødbeskyttelsesrum 1987

10. Afslutning

I notatet er det forsøgt at beskrive en række forhold, som er relevante at inddrage i vurdering og udpegning af koldkrigsanlæg af national betydning. Det gælder bl.a. de historiske forudsætninger for opbygningen af koldkrigsforsvaret, de indenrigspolitiske afvejninger, Danmarks udenrigspolitiske betydning og geostrategiske placering i NATO-alliancen, truslen fra Warszawapagten og opbygningen af totalforsvarsstrukturen. Præmissen har været, at beskrivelse skulle være forholdsvis kortfattet, kun fremdrage de væsentligste perspektiver og baseres på eksisterende litteratur og naturligvis de fysiske anlæg i landskabet, som er konkrete vidnesbyrd om periodens historie.

Der er imidlertid tydeligt, at der er en række huller i den eksisterende forskning, når det gælder de konkrete anlæg, deres funktion og arkitektur. Det skyldes bl.a., at mange militære anlæg er i fortsat brug og den forskningsmæssige mulighed for at undersøge disse naturligt er begrænset. Samtidig har der ikke været tilstrækkeligt fokus på og ressourcer til at dokumentere mange af de anlæg, der er afhændet de seneste årtier. Og nogle arkivalier, som vil være væsentlige for at forstå de komplekse anlæg, er destrueret i tråd med statens gældende kassationsprincipper. Meget viden er således forsvundet, fortsat klassificeret eller eksisterer kun som erindringer hos ældre og pensioneret personale, der har været beskæftiget i totalforsvarets forskellige delelementer. Heldigvis er og bliver der løbende afleveret nye sagsakter på arkiverne, som bidrager til forståelsen af Den Kolde Krigs anlæg. Materiale, som venter på de kommende generationers forskningsinteresse og samfundets videbegærlighed. En interesse, der ikke mindst må gælde bygningsværkerne i sig selv, deres historie, funktion og arkitektoniske bearbejdning.

Med andre ord er dette et første forsøg på at skabe en dansk og til dels nordatlantisk ramme for forståelse af Den Kolde Krigs anlæg. Udpegningerne repræsenterer i et vist omfang det eksisterende vidensniveau og vores fortolkning af anlæggenes betydning. Den Kolde Krigs militære anlæg var enten hemmelige eller tydeligt indhegnet som særlige sikrede anlæg, og de kan anskues som et selvstændigt tema. De civile anlæg var derimod vævet ind i velfærdssamfundets institutioner, boligområder, parker, pladser og veje. Disse anlæg kan være vanskelige at erkende som selvstændige koldkrigsfaciliteter. På den måde bliver Den Kolde Krig et underliggende tema i bygninger og byplanlægningen fra 1945 til 1991.

I denne sammenhæng er det vigtigt at understrege, at det indsamlede materiale, der danner udgangspunkt for udpegningen, kun repræsenterer statslige og i et vist omfang statsstøttede anlæg med vægt på to af totalforsvarets fire elementer, nemlig selve forsvaret og det statslige og regionale civilforsvar. Det betyder, at navnlig politiet og det civile beredskab samt civilforsvaret på det kommunale niveau, er mindre velbelyst forskningsmæssigt og derfor underrepræsenteret.

Det betyder helt konkret, at omkring en tredjedel af anlægstyperne i bilag 1 ikke eller kun sporadisk optræder i udpegningsgrundlaget. Det gælder f.eks. alle de anlæg, der har været anvendt i det kommunale civilforsvar som beskyttelsesrum, lokale depoter og beskyttelsesrum, alle midlertidige eller forberedte anlæg som jordstillinger, spærringsanlæg osv., en meget stor del af infrastrukturanlæggene som veje, broer og jernbaner, der var tiltænkt funktioner i totalforsvaret. Og så gælder det ikke mindst de anlæg, som har henhørt under andre offentlige myndigheder end Forsvarsministeriet og Civilforsvarsstyrelsen; politistationer og sygehuse.

En række emner er meget mangelfuldt belyst. Her savnes egentlig forskning eller udredninger. Det drejer sig f.eks. om:

- Militærnægterlejrene
- Efterretningsanlæg

- Nøglepunktanlæg – herunder i den civile infrastruktur
- Civile forsyningsdepoter
- Den decentrale militære depotstruktur (gårddepoter)
- National britisk og amerikansk tilknytning af efterretnings- og varslingsanlæg fra den tidlige periode
- Midlertidige og forberedte anlæg i tilknytning til områderne
- Det kommunale civile forsvar og beredskab

Det er håbet, at den nationale udpegning vil skabe øget interesse for Den Kolde Krigs anlæg generelt og animere til øget fokus i den fysiske planlægning i kommunerne, mere forskning på museer, arkiver og universiteter, samt mere oplysning, bredere formidling og større oplevelser til borgere og turister.

11. Litteratur

- Svend E. Albrethsen, Jens Andersen og Ole Frantzen: *Kystartilleri i Danmark 1940-45* (2003)
- Jens Andersen: *Atlantvolden - fra Agger til Bulbjerg* (1999)
- Jens Andersen: *Tysk invasionsforsvar i Danmark 1940-45* (2000)
- Bent Bogøe Anthonisen: *Hanstholm Fæstningen* (1985)
- Beredskabsstyrelsen: *Rapport om beskyttelsesrumberedskabet – herunder udviklingen på sikringsrumsområdet* (2002)
- Hans Chr. Bjerg (red.): *Flåde og teknik 1739-1989*. (1989)
- Mette Bom (red.): *I Krigens Fodspor – forsvarsbyggerier i Danmark*. Kulturarvsstyrelsen (2010)
- Civilforsvarsstyrelsen: *Civilforsvarsstyrelsen orienterer – nødbeskyttelsesrum* (1987)
- Arne Christensen: *Fra morsenøgle til datanet - Flyvevåbnets Signaltjeneste gennem et halvt århundrede* (1996)
- Jens Ole Christensen: *Idé - engagement - mennesker: Hjemmeværnet 1949-2009* (2009)
- Jens Ole Christensen (red.): *Københavns Befæstning – til fædrelandets forsvar* (2012)
- Niels Bundgård Christensen, Niels Bo Poulsen, Peter S. Smith: *Dansk arbejde - Tyske befæstningsanlæg* (1997)
- Wilhelm Christmas-Møller: *Obersten og Kommandøren – Efterretningstjeneste, sikkerhedspolitik og socialdemokrati 1945-55* (1995)
- Michael H. Clemmesen: *Koldkrigsudredningen og Danmark i Den Kolde Krig*. Forsvarsakademiet (2005), http://www.clemmesen.org/articles/Koldkrigsudredningen_samlet_net.pdf
- Wayne D. Coccoft og Roger J. C. Thomas: *Cold War. Building for Nuclear Confrontation 1946-1989*. English Heritage (2003)
- Danmarks Statistik: *Statistisk tiårsoversigt* (1986)
- Dansk Udenrigspolitisk Institut (DUPI): *Grønland under Den Kolde Krig* bd. I-II (1997)
- Hans Davidsen-Nielsen: *I en højere sags tjeneste* (2007).
- Hans Davidsen-Nielsen: *Spionernes krig. Historien om Forsvarets Efterretningstjeneste*, (2008)
- DIIS (Dansk Institut for Internationale Studier): *Danmark under Den Kolde Krig*, bd. 1-4 (2005). <http://www.koldkrigsudredningen.dk/>
- Vibeke B. Ebert: *Atlantvolden - fra Nymindegab til Skallingen* (1992)
- Bo Elkjær og Kenan Seeberg: *Gåden om Echelon* (2002)
- Forsvarets Oplysnings- og Velfærdstjeneste (FOV): *Fakta om forsvaret* (1975)
- Forsvarskommandoen: *Ved forenede kræfter* (2000)
- Forsvarskommandoen og Civilforsvarsstyrelsen: *Totalforsvarets beredskabsplan*. Afklassificeret udgave. (FKO-OD 122, 1986)
- Beretning fra Forsvarskommissionen af 1969* (1972)
- Forsvarsministeriet: *Betænkning afgivet af det af forsvarsministeren 1964 nedsatte udvalg om tjenestesteders indretning og udstyr* (1968)

- Forsvarsministeriet: *Danmarks totalforsvar*. (1983) Pjece udgivet til uddannelsesbrug
- Forsvarsministeriet: *Cirkulæreskrivelse om orientering om beskyttelsesrum. 5010 af 19/11 1986*.
- Bent Frank: *Forsvarets Bygningstjeneste – et tilbageblik over de 50 år*. I: Torsten Cumberland Jacobsen (red.). *Forsvaret i Byggeriet – Byggeriet i Forsvaret*. Forsvarets Bygningstjeneste 1952-2002. Holbæk (2002), s. 9-45.
- Thomas Wegener Friis: *Den usynlige front* (2005)
- Viggo Grunnet: *Forsvarets historiske bygninger og anlæg*. I: Torsten Cumberland Jacobsen (red.). *Forsvaret i Byggeriet – Byggeriet i Forsvaret*. Forsvarets Bygningstjeneste 1952-2002. Holbæk (2002), s. 155-206.
- Ole L. Frantzen og Knud J.V. Jespersen (red.): *Danmarks krigshistorie 1814-2007*, bd. 2 (2008)
- Ove Høegh Guldberg-Hoff (red.): *Safeguarding Security in the Baltic Approaches* (2004)
- Richard P. Hallion: *Precision guided munitions and the new era of warfare*, *Air Power Studies Centre, Paper no. 53* (1995)
- Peer Henrik Hansen og Jakob Sørensen: *Påskekrisen 1948* (2000)
- Peer Henrik Hansen: *DDR og den danske trussel i nord* (2005)
<http://www.historienu.dk/ddrkoldkrig.pdf>
- Peer Henrik Hansen: *Da Yankee'erne Kom Til Danmark* (2008)
- Bengt Heldén: *Fra hede til flyveplads* (1998)
- Kjeld Hillingsø: *Trusselsbilledet. En koldkriger taler ud* (2005)
- Indenrigsministeriet: *Betænkning om uddannelse af værnepligtige i Civilforsvaret. Betænkning nr. 862* (1977)
- Indenrigsministeriet: *Betænkning om beskyttelsesrum afgivet af det af indenrigsministeriet den 29. september 1977 nedsatte udvalg vedr. civilforsvar og brandvæsen m.v.* Betænkning nr. 863 København (1979)
- Indenrigsministeriet: *Betænkning om opgave- og byrdefordeling afgivet af det af Indenrigsministeriet den 29. september 1977 nedsatte udvalg om civilforsvar, brandvæsen mm.* Betænkning nr. 864 (1979)
- International Institute for Strategic Studies: *Annual Report 1975*. London 1975.
- Bent Jensen: *Bjørnen og haren. Sovjetunionen og Danmark 1945-1965* (1999)
- Bent Jensen: *Føroyar i kaldakrignum, Færøerne under Den Kolde Krig (1945-1991)* (2004)
<http://www.tinganes.fo/ew/media/Skjøl/Útgávur/Føroyar%20undir%20kalda%20kr%C3%ADgnum%201945-1991,%202004.pdf>
- Knud J.V. Jespersen: *Med hjælp fra England* (2000)
- Hans Chr. Johansen: *Dansk økonomisk statistik 1814-1980*, Danmark Historie bind 9 (1985)
- Sámal Tróndur Finnsson Johansen: *Færøerne under Den Kolde Krig - de militære installationer* (1999)
<http://logting.elektron.fo/logtingsmal/logtingmal99/ymist%20tilfar/kalda%20kriggid.stfj.htm>.
- Lisbeth Balslev Jørgensen, Hakon Lund og Hans Edvard Nørregård-Nielsen: *Danmarks arkitektur – Magtens bolig*. Gyldendal (1980)

- Margit Bech Larsen: *Mellem Afskrækkelse og Symbolforsvar – den politiske og militære baggrund for opførelsen af Stevnstøt og Langelandsstøt 1945-1954. Et casestudie i danske forsvars- og alliancepolitik*. Magisterkonferens fra Københavns Universitet (2010)
- John T. Lauridsen, Rasmus Mariager, Thorsten Borring Olesen og Poul Villaume (red.): *Den Kolde Krig og Danmark*. GADs Forlag (2011)
- Kristine Midtgaard: *Småstat, magt og sikkerhed. Danmark og FN 1949-65* (2010)
- Helge Moosman: *Den Danske Brigade/Det Danske Kommando i Tyskland 1947-1958* (1997)
- Ole Mortensøn: *Fortet og Den Kolde Krig* (2006)
- Thomas Traasdahl Møller, Erling Busch Nielsen og Ib Valeur: *Enkelte af Bygningstjenestens større ingeniørarbejder*. I: Torsten Cumberland Jacobsen (red.). *Forsvaret i Byggeriet – Byggeriet i Forsvaret. Forsvarets Bygningstjeneste 1952-2002*. Holbæk (2002), s. 105-127.
- Søren Nørby & Steen Schøn: *Fregatterne Peder Skram og Herluf Trolle. Flådens Flagskibe under Den Kolde Krig* (2006)
- Henry Tønner Pedersen: *Stevnstøt som arbejdsplads* (2006)
- Poul Holt Pedersen og Karsten Pedersen: *Danmarks dybeste hemmelighed – REGAN VEST – regeringens og kongehusets atombunker*. Værløse (2011)
- PET-kommissionens beretning, bd. 1-15 (2009) <http://www.petkommissionen.dk/>
- Nikolaj Petersen: *Europæisk og globalt engagement 1973-2003*, Dansk udenrigspolitisk historie, bind 6 (2004)
- Helge Ø. Pharo og Knut Einar Eriksen: *Kald krig og internationalisering 1949-1965* (1997)
- Naomi Hainau Pinholt: *Dokumentation af Farvandsvæsenets kystudkigshytte ved Stevnstøt Fyr*. Østsjælland Museum (2011)
- POL-Divisionen 1955-2005. Gode historier gennem 50 år* (2005)
- NATO Civil Emergency Planning Committee
- Nikolaj Petersen (SNU): *Grønland i global sikkerhedspolitik* (1992)
- Bob Ramsing: *Den Hemmelige Tjeneste* (1980)
- Johannes Bach Rasmussen: *Travel guide. Traces of the Cold War Period. The Countries Around the Baltic Sea*. TemaNord 2010:574. Nordisk Ministerråd (2010)
- Jens Ringsmose: *Danmarks NATO-omdømme. Fra Prügelknabe til duks*. Dansk Institut for Militære Studier (2007)
- Ulf Scheibye: *Byggeriets betydning for hjemmeforsvarets opgaveløsning*. I: Torsten Cumberland Jacobsen (red.). *Forsvaret i Byggeriet – Byggeriet i Forsvaret. Forsvarets Bygningstjeneste 1952-2002*. Holbæk (2002), s. 56-62.
- Hans A. Schrøder: *Luftforsvarets grå eminence. Kontrol- og varslingsgruppen* (1988)
- Hans A. Schrøder: *Det sku' vær' saa godt. Dansk luftforsvar under Den Kolde Krig* (2002)
- Jørgen Skaarup: *Øhavets middelalderlige borge og voldsteder* (2005)
- SNU (Det Sikkerheds- og Nedrustningspolitiske Udvalg): *Flådestrategier og Nordisk Sikkerhedspolitik* bd. I-II, (1986)
- Poul Sverrild: *Velfærdssamfundets bygninger – Bygningskulturens dag 2008*. Kulturarvsstyrelsen (2008)
- Søværnets Operative Kommando: *Grundbog for orlogsgaster* (1976)

Preben Wilhjelmsen: *Demokratiets vogtere* (1999)

Poul Villaume: *Allieret med forbehold. NATO og Den Kolde Krig. En studie i dansk sikkerhedspolitik 1949-1961* (1994)

Poul Villaume og Torsten Borring Olesen: *I Blokdelingens Tegn – Dansk Udenrigspolitisk Historie* (2005)

Finn Westergaard: *Fra ASTA til SKYLIGHT og GOTHAM* (2008)

Tom Wismann: *Stevnsfort – Danmarks sidste fort* (1998)

Websites

<http://en.wikipedia.org/wiki/NATO>

<http://www.damila.dk/NEPS.htm>

<http://forsvaret.dk/OPLOGFRH/GARNISON/HISTORIE/FLSFRHBYGGES/Pages/flsfrhbygges.aspx>

<http://reganvest.dk/>

Arkiv- og avismateriale

Rigsarkivet. FE's arkiv, "Diverse sager (afklassificerede) 1940-1990", kasse 11.

Operative øvelsesoplæg fra Søværnets 4. og 5. Eskadrer, 1982

TACEVAL rapport for Flyvevåbnets Eskadrille 542, 1988

Undervisningsmateriale fra Civilforsvaret 1986-87

Fyns Amts Avis, 19. oktober 1974 og 1. november 1974.

Langelands Avis, 7. september 1978.

Svendborg Avis, 18. september 1978.

Folketingstidende 1963-1964, spalte 5289-5305.

Ordliste

FBE: Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste

FBT: Forsvarets Bygningstjeneste

FDD: Forsvarets Depot og Distribution

FDO: Foreningen af Danske Olieberedskabslagre

FE: Forsvarets Efterretningstjeneste

FMT: Forsvarets Materieltjeneste

NADGE: NATO Air Defense Ground Environment

NATO: North Atlantic Treaty Organisation

NEPS: Northern European Pipeline System

POL: Petrol, Oil and Lubricants

SHAPE: Supreme Headquarters Allied Power Europe

Bilag 1

Den Kolde Krigs anlæg kan inddeles efter denne funktionelle typologi. Inddelingen er udviklet i forbindelse med SFHM-projektet "Den Kolde Krigs danmarkskort" og siden forfinet i dette projekt, hvor den anvendes i kortlægningen til at skabe overblik over de forskellige typer af militære og civile anlæg.

Anlægskategori	Anlægstype	Anlæg	Eksempler
Overvågning og kommunikation	Radar- og pejlingsanlæg	Luftrumsradar	Skovhuse
		Farvandsradar	KYRA
		Varslingsradar	Forward Scatter
		Radiopejler	
		Trafikkontrolradar	TACAN, Kastrup
	Observationsanlæg	Kystudkigspost	Kystudkigshytter
		Luftmeldepost	Luftmeldetårne
		Sonar- og hydrofonanlæg	
	Efterretningsanlæg	Radiolyttepost	FCR
		Radiopejlestation	FCR
		Teleaflytningsanlæg	Munklinde
	Radio- og telekommunikationsanlæg	Radiostation	
		Radiokædeanlæg	
		Datakommunikationsanlæg	Tosca
		Radio- og TV-sendere	DR
		Telefonanlæg	Sikrede telefonlinjer, telefonbokse
Kommando og føring	Kommandoanlæg	Nationalt militært kommandoanlæg	SOK, FTK
		Regionalt militært kommandoanlæg	Militærregion
		Lokalt militært kommandoanlæg	
		Nationalt civilt kommandoanlæg	REGAN VEST, Bernstorffbunkeren
		Regionalt civilt kommandoanlæg	Totalforsvarsregionsbunker
		Lokalt civilt kommandoanlæg	Hadsund, Odense
		NATO kommandoanlæg	CAOC
	Kontrolcentraler	Luftrumskontrol	LAVAC
		Farvandskontrol	Marinedistrikter, kystudkigsstationer
	Administration	National administration	FMN, FBT
		Regional administration	
		Lokal administration	Bygningsdistrikt
		Øvrige arealer og bygninger	
		Tekniske tjenester	
		Støttefunktion, indkvartering	
Kampanlæg og baser	Forter	Kystfort	Stevnsfort
		Landfort	Gladsaxe Fort (indtil 1922)
		Søfort	Middelgrundsfort (indtil 1952)

	Kanonanlæg/batterier	Luftforsvarsbatteri	Middelgrundsfort	
		Sømålsbatteri	Borgsted Batteri	
	Missilanlæg	Luftværnsmissilanlæg	NIKE, HAWK	
		Andre missilanlæg	NATO, USA	
	Spærringer	Vold		
		Grav		
		Minespærring		
		Søminespærring		
	Forberedte kampstillinger	Landforsvar		
		Luftforsvar		
		Søforsvar		
		Beredskabsstilling		
	Flådestationer	Primær flådestation	Frederikshavn, Korsør	
		Sekundær flådestation	Slipshavn	
		Deployeringshavn	Hanstholm	
		Patruljebaser		
	Flyvestationer	Primær flyvestation	Karup, Aalborg, Skrydstrup	
		Deployeringsstation	Sønderborg	
		Forstærkningsstation	Tirstrup	
	Hjemmeværnet	Hjemmeværnsgård		
Hjemmeværnsflotille				
Flyverhjemmeværn				
Uddannelse	Kaserner	Regimentskaserner	Antvorskov	
		Marinekaserner	Holmen, Gedser	
		Flyvestation	Stensved	
		Militærnægterlejr	Kompedallejren	
		Øvrig indkvartering	Sofielundlejren	
	Skoler	Grundskole		
		Officersskole		
		Befalingsmandsskole		
		Specialskole		
		Forskning		
		Kursuscenter		
	Øvelsespladser	Øvelsesterræn	Oksbøl	
		Eksercerplads		
		Skydeterræn		
		Skydebane		
		Støttestruktur/lejr		
	Infrastruktur, transport og forsyning	Transportanlæg	Vejanlæg	
			Jernbaneanlæg	
			Havneanlæg	Esbjerg Host Nation

	Depoter	Ammunitionsdepot	Grelshede
		Brændstofdepot	Understed
		Forsyningsdepot	
		Mobiliseringsdepot	Lille Frederikslund
		Hoveddepot	Kompedal
		Garageanlæg	Fredskoven
		Støttedepot	Jerup
		Søminedepot	
	Forsyningsanlæg	Elforsyningsanlæg	
		Vandforsyningsanlæg	
		Fødevareforsyning	
		Brændstofforsyning	POL
		Nødforsyningsanlæg	
	Vedligeholdelsesanlæg	Regimentsværksted	Kalby Ris
		Hovedværksted	Værløse, Brødskov
		Specialværksted	
		Produktion	
	Mobiliseringsområder	Opmarchområde	
		Beredskabsområde	
		Krigsindkvartering	
	Boliger	Lejebolig	
		Tjenestebolig	
		Opsynsbolig	
Beskyttelse og civilt beredskab	Hospitaller	Hospital	
		Forbindningsplads	
		Nødhospital	Københavns Kommunehospital
	Evakuering	Nødanlæg til evakuering	
	Beskyttelsesanlæg	Sikringsrum	
		Tilflugtsrum	
		Beskyttelsesrum	
	Civilt beredskab	Politistation	
		Brandstation	
		Redningsberedskab	

Bilag 2

Skematisk oversigt over kommandocentraler (udflytningslokaliteter) for totalforsvarets fire elementer, nationalt og regionalt.

	Landskommando						
Forsvar	1945-1962, Kastellet/Nyboder Skole, 1962-2004 BALTAP, Karup						
Civilforsvar	1953-1966: Bernstorffbunkeren, 1971-2004 St. Dyrehave-bunkeren						
Civil	Regan Øst, Regan Vest						
Politi	1945-70 Københavns Politigård, 1970-1998 Gurrehus						
	Vestre landsdel			Østre landsdel			
Forsvar	Aarhus			København "Lille Amalienborg", Ringsted 1978-1990			
Hæren	Rendsborg			Sjælsmark			
Flyvevåbnet	Karup			Vedbæk			
Søværnet	Aarhus			(Mürwik)			
Civilforsvar	Aarhus (Fuglebakkevej)			1953-1966: Bernstorffbunkeren, 1971- 2004 St. Dyrehave-bunkeren			
Civil	Hobro Civilforsvarskaserne 1958-1967, Regan Vest 1968-2004			Nyboder lille bunker 1957-1961, Krogenberg Hegn (BOC1) 1961-1978, Regan Øst 1978-			
Politi	Regan Vest			Gurrehus 1970-1998			
	Region I	Region II	Region III	Region IV	Region V	Region VI	Region VII
	Nordjyllands Amt	Viborg, Århus og Ringkøbing Amter	Vejle, Ribe og Sønderjyllands Amter	Fyns Amt	Vestsjællands og Storstrøms Amter	Storkøbenhavn, Frederiksborg og Roskilde Amter	Bornholms Amt
Forsvar	Aalborg	Viborg	Kolding	Odense	Ringsted	Nyboder Skole/Ejbybro	Rønne
Hæren	Nørresundby	Viborg	Haderslev	Odense	Ringsted	Sjælsmark / Kastellet / Ejbybro	Rønne
Søværnet	Frederikshavn	Frederikshavn	Langelandsfort	Langelandsfort	Stevnsfort	Stevnsfort	Rønne
Flyvevåbnet	Aalborg	Viborg	Kolding	Odense	Nykøbing F	København (Ejbybro og Carlsberg)	Rytterknægten
Civilforsvar	Aalborg (Skovsvinget)	Aarhus (Fuglebakkevej)	Kolding	Odense (Sejerskoven)	Slagelse (Etterbjerg)	Bernstorffbunkeren	Rønne polistation
Civil	Hammer Bakker	Silkeborg (Tietgensvej)	Haderslev (Katedralskolen)	Odense (Korup Skole)	Slagelse (Etterbjerg) (Region VIII Gedser indtil 1971)	Bernstorffbunkeren	Rønne politistation
Politi	Hammer Bakker	Silkeborg (Tietgensvej)	Haderslev (Katedralskolen)	Odense (Korup Skole)	Slagelse (Etterbjerg) (Region VIII Gedser indtil 1971)	Bernstorffbunkeren	Rønne politistation